

ग्रति। तत्किं मिति। ऊन्यत्रानागमनं भवेदैषमत्समीपेष्यन्नागतः। तत्किं। एतेनान्यतः सस्मिन्द्रण
याधिक्यं सूचितं। तत्रापिसंकेतीकृतमंजुरुं जुललता कूञ्जपूर्वं प्रपितेद्वसंकेतस्थलमिहानीप्रपितेद्
वकृतं। परमरसानुभावकत्वात् अतएव मंजुः वंजुललतावतसलतातस्याः कुजे ऊगमनस्याव
द्रुधकलेपियन्नागतः। तत्र किंचित्कारणमस्तीत्यनुमीयते। तदेवाह। कामपिका मिनीमस्तः का
मिनीमितिपदेनतस्याः कमः पूर्णियरुवेतिगमनमावश्यकं। अथवा। तासाग्रेऽन्यत्र गंतुनश्चक्यद्
तिकलोकेलिपिर्वद्युप्तिः सप्तनीरेव तत्सखीभिर्वा बद्धः। अथवा मत्तीत्याव्याजातं तेनिर्गतपिञ्च
द्यकारिणिव नोपतेकिमुच्छास्थिति। एतत्स्यलालभेकुत्रचिद्गमणेऽमद्प्राप्याकातमनाः सन्मनाग
पिप्रस्तु मध्येचलितुं ऊसमद्दितितत्रैवस्थितः। किं ऊन्यथाऊगतएवस्यादितिभावः। एवमेनेकतर्के
रनुशोचयं त्यां ग्राध्यायां प्रश्नमं प्रियनिकेटप्रेषितासखीपुनरागते त्योह। अथागतामिती। अथतर्के
नलरं माधवमंतरेण प्रियं निनाऊगतासखी। अन्यतविषेदनमूकार्चवस्चामिन्यवस्थावलेव, नेनप्रियावस्या
इत्यनिनचता इतीतां दद्वौकयथन्यारमितं जनाद्देनप्रियं विशंकमानायद्यपित्रियोपिखविहरेणकात
रः गंतुमशक्तः कविन्मागेस्थितः। तथापितदज्ञानात्यस्यात्पंतमपश्चतलेनान्यथेवशंकमानाजातायतः
समाधवः वदुरमणीवद्वृभः। अतः शकापि तादृशं प्रियमधुनाजनाद्दिनं मम पीडाकरं हृष्टवेवतस्यासहर
मितं विविशंकमानाऊह। प्रस्त्रक्षरमणं कृत्वा मत्समीष्मागतद्वितीशंकं कुर्वतीभावनायां तथेवचिति

तदितिविहरपितथेवहस्तिभावः। वंसतरागेएकतोलेतदेवगीतेनवर्णयति। कापियुवतिमधु
 रिषुणासहविलसति। युवतिपदेनयौवनमदगविंतासूचिता। सोपिमधुरिषुमदस्यरिषुरितन्मदहरप
 समर्थइतिसहचितं। अतयुवतिकृताविलासउकः। प्रियस्यसहभावकश्चनेननायकस्यगोणत्वस्यचितं
 तेनयथायथातस्मज्जितावस्तथातयासास्वयमेवविलसतीतिकलाकोशालंतस्याः। योतिंअत्यएव
 विशेषणदृश्यमुक्तंतस्याः। चपलाअधिकगुणेति। मदनशाराष्ट्रतेनचपलातरलीकृता। अधिरावाऽन्नि
 कंगुणांबघादिविशेषरूपाः। यस्याः अतगावतयावशीकृतइतिभावः। कुत्रापिज्जिकगुणाद्विपाठः। त
 हारमदस्यभावात्यकुमशक्तेत्यर्थः। तद्वस्यापनांतांवर्णयति। स्मरसमरेवितविरचितवेशंति। काम
 समरायउचितः। विरचितोवेषोभूषणादिस्मः॥ एवंगरोययाभूमगादिस्मपोवा। नतोयुद्धेनगठितमि
 कुसुमानियेत्यः। दहरः ईषद्विलुकता:। इमद्यिताः। केशायस्याः। पूर्ववद्वानोकेशानांसमरवेगनस्मयत्वा
 तत्रग्रायितकुसुमपतनगनतलात्पुष्पवृष्टिरिवभवतीतिभावः। अथवाद्वयुद्धेभयात्क्यमानाः।
 ताराद्वयपतंतीत्यतरावाग्रेपितथेववर्णनितद्वाह। प्रियपरिरम्भेति। प्रियस्यपरिरम्भेणवीलेतः। विकरो
 यस्योः। गाढ़स्त्वेषेविविद्यविकारोदयनरतिसमरद्वौर्येसूचिते। तत्सूचकमग्रिमविद्रोषणमाह। कुर्यात् ॥१५१॥
 कुचकलशोपरित्वलीतोहारायस्याः। तादृशीणेनविपरीतंव्यजितं। पुनरग्रिमावस्थामाह। विचल

दिति। विचलंतोये लकास्तैर्लितः आननचं द्रोग्यस्याः। कामजयेन मुख्यं द्रस्य माधुर्यमविर्वचनीयं जातमितिभावः। किंचः। तस्य प्रियस्याधरपानरभसेन कृतातंद्रा उद्दीनिमीलितद्वार्ययारभसावेद्रोनतथाभवत्येवेतितथोक्तं। समोहनाख्येण कामोमोहित इकजातः। एनः समरवेगमाह। चंचलेति। चंचलकुडलाख्यां लक्षितोक्यालोयस्याविपरीतेकुडल्योस्तथात्वं भवतीतिभावः। मुख्यरितेतिमुख्यरिताजितमितिद्वाद्वयमानारसनायस्याः। जघनगतिरोत्तायस्या ताद्वीः। एतेन समरकोलाहोनिरूपितः। एनः कामजयजनिताचस्यामाह। ददितेति। ताद्वै समरवेगददितस्यस्याद्विलोकितं कामोजितद्वितिरसो त्सोहनवीश्वितं तेनलजितं हसितं चयस्याः। तस्य मयोचितरसस्यभावेन तेतेष्वर्माः। प्रकरणवंतीतिभावः। एनः कोद्वी। बहुविद्यति। अनेकविद्यं कुलितं यस्मिन्नेवं यथातथारितरसेन चरसंप्रापिता परमानंदरसमग्राजाते तिभावः। अग्रिमवस्थांमाह। विपुलपुलकेति। ततः। विपुलः पुलकोयस्यापृष्ठः वेपयुः क्यः। भगवाणीप्रसंगः समरभगवायरस्याः। जितेन कामसमर शोर्यी सामथ्योत्थाभवतीसर्थः। ततः। एनः श्वमितेन श्रमजितेन कृत्वानि मीलितासु दितासी। समरवेऽवेगेन प्रचुरनिःश्वासती। एनः घृणितैव मुद्रितनयनाभवतीत्यर्थः। पश्चात् एनः विकसदनं गोपस्याः तादृशीकजाता। एनः शोषांवर्णयति। श्रमेति। श्रमजलभारेण मुभग्रामीरंयस्याः तादृशारसानुभवजनितरसेष्टो आम्येन रमणीय भित्यर्थः। श्रमजलक्षणात्कामजयनतीयशांति निरूपिता। ततो ग्रिमव्यवस्थामाह।

परिपति। उरसिग्रियोरसिपरिपतिता। पुनर्गढमाश्छिष्टस्तथैवस्थिताजग्रेपुनः त्रौर्यमवलंघ्य
 सम्मरोन्मुखोजातेत्याहारतिरण्डीरति। तत्रैवरससमासिभीविष्टतीतिगीतमुपसंहरतीति। श्रीजय
 देवेति। श्रीजयेदेवेनभैष्णितंयत् हीरमितंताहशाववतांसर्वीनांवाकलिकलुषंएतद्विरहजनितंप्रति
 वंधकंपरिद्वामितंजनतुकरोत्तित्यर्थः। इदानीउच्चेरासुठचंद्रहक्षापुनः स्वविरहकातरतरप्रियवदनसम्
 रणेनावस्थोतरंनिरूपयति। विरहपांद्विति। स्वविरहेपांडुयन्मुरारिमुखांकुजंतद्वद्युतियेत्ययेविषुभ्य
 वेदनांतिरथन् तिरकुर्वन्नपिअयहसस्विमेमदनव्यथातनोति। पतः मनोभुवः मुहूर्तकांत्यायद्यपिमीद्व
 षयिकप्रियस्तेहज्ञापनात्वेदनांसमर्पयति। तथापिमन्मध्यसुहृत्येनव्यथामोपिजनयति। ताद्वाप्रिया
 प्रावेतायेमेवकरोतीतिभावः। ऊर्यवाविरहयापांडुमुरारिमुखांकुजज्ञानेस्वविषयिकाप्रियरथ्याति
 ज्ञानास्त्रवतीतितयादिद्विष्टस्तेवेतिवेदनाभावुक्तः। तत्रापिमुरारिपेदेनरसप्रतिवंधनात्राक
 त्वात्तसहिष्युत्वाभावउक्तद्विष्टपिमिलनसेभावनयातदभवोयुक्तः। एवंसत्यपितांकरोतीत्याश्चय
 दृष्टेद्वद्वशोभावलोकनजनितपरमतोषेणादोऽपित्तमितिभावः। ऊर्यवाच्युबनाद्युक्तलिकयातथाभ्य
 तांतरत्वस्योपिहेतुरितिपुनविशेषणमाह। रतिपतोति। रतिपतिः कामः सावमृगस्तरयकाननेता
 हृष्टो। सतत्रचसरोतिवद्वलोकनेतदुदयोउक्तएवेतितनैवतथाकृतमितिव्यंजिते। किंच अत्रचिकृ

निर्येहस्थांतद्वयमुक्तं। एकोद्धनवयहस्थांतः उपरोरतिपतिमृगकाननद्विति। तत्र घनहस्थांते कुरवक स्यविद्युवहस्थांतउक्तः। तेन निरूपधिता हक्षाभावलोकनेन चातकवस्तिपासातरलितं प्रियानं रसपानाय सोलकंठमवलोकयतो तिथ्वनितं। काननहस्थांतेतु अस्मिन्काननेरतिपतिमृगस्तिष्ठतीति यो मृगथाविहारी सतं सारयतीतितन्मारणार्थमेवाननस्यतरलत्वमुक्तं। यद्यथक्तमेनेवकुसुम व्याजेन वाणानिश्चिसाकेन तस्वरवशात्वमपिसूचितं। तथाय्येतं मारयिष्यति समेरुजेव्यत्येव तिन तथोक्तं। अतएव मृगत्वेन तस्य निर्देशः कृतः यतः सः समरभिसुरतः रतिपतिकामः सयुक्तानि सूचितः। विमुक्ताजेतु शक्य इति भावः। किंच। घटयतीति। सुतरां घनेन विडेश्यलस्तुपेकुचयुगम नेन गगनेनीलत्वद्वयत इति विद्वाधणमाह। मृगेति। मृगमदस्त्वयारुषिते मकरिकापत्रादरचनायां चित्रिते। ताद्देशो अमलं मणिसंरमुक्ताहारं घटयति। अत्र लुटोयमाद्देया। किमिवा। तारकपटलमिव। गगनेयथा तारकः। शोभत तथा मुक्तहारमुक्ताअपीतिभावः। किंच। गमनेचंद्रोपिभवतीतिविद्वाप षमाहा पदनरेवति। पदनस्वशाश्विभूषिते। तत्र त्वयाएकएव चंद्रः इहत्वेनेको। मुक्ताहारस्यनायां कुचयुगस्य पदनत्वशाश्विभूषित त्वोत्थातच्छाभावलोकनेन परमप्रीतः। तामवं धरचयाक्रीडामेव कृतवावित्यवगम्यते। अन्यथाय दनस्वसंबंधो न तवसंभवति। तेन मुक्ताहारस्यापिसमत्वेन मालावस्थिति नी किंतु विषमत्वेन वितता स्थितिः। अतएव तारकपटलहस्थांतो युक्तः। न इतारकपटलं मालावद्व

गनेभातिअन्यामपिरचनामाह। जितविसद्वकलद्विति। जितं विसदीकलं मृणालवंडचतद्वृष्णोऽप्र
 मानद्वयर्थः। ताद्वृष्णुजयुग्मेयत्करतलं तदेवनलेनीदलं यथा मृणालिसंलम्पकरतलनलनीद
 लेमरकतवलयमधुकरनिद्वयेमेववितरति। एतेन पूर्वसमरेवेगेनवलयानास्फुटितत्वं सूचितो।
 अतएव पुनरत्नद्वचनाकियत इतितथाकमलदलमधुकरमडलीअावृताभवतितथाचुपासनद्वितीभा
 वः। कथं भूतेतस्मिन् हिमशीतलद्विति। एवं सतिवलयपरिधायनेकरकमलद्वाभावलोकननपरमा
 कंठितः हृदयस्थापयति पुनरत्नसुंचतीतितथात्मनुभूतमितितयोक्तं। अन्यमधुकं गहेतु मा
 हारतिगृहजघनद्विति। रतिगृहस्य यज्ञघनं रतिस्तत्र स्थितामेवभवतीतितयोक्तं। ताद्वयज्ञघ
 नदेवामणिमयरक्षानं विकिरतिप्रसारयतित्यर्थः। कीदृशं तत्। तोरणवत्तद्वसनं ग्रस्य। तोरणहसतीतिवा
 एतेन रतिगृहद्वारतोरणमेवावलं विनीकृतमितिभावः। कथं भूतेतस्मिन् विपुलः अपद्धनः स्वस्त्रपयस्य
 उतावमनसेजस्यकनकासनद्विति। मनसिजस्तत्रोपविश्वविश्वसर्वान् जयतीति। राज्यासनमेव
 तदितिसूचितो। किंच। जघनं रतिगृहस्य पुरोभागं अतएव कनकासनलेनोक्तं। यथा गृहद्वारकनका
 दीनांततिष्ठति। तथेतद्वीतिभावः। तत्र पुनरस्तोरणवत्तरक्षानारुकृताताद्वरोराज्यवत् कामाभवतीति
 कृतवासनद्वितिविशेषण। कृतवासनं अधिवासनं यैनकामरजिनेत्यर्थः। तादृशः सजेतव्यद्वितितस्य उत्ते

स्मोकं गपिज्ञापिता। उन्नामपि कौतक लीलामाह। चरण किसलय इति। चरण किसलये पद्मोचे प्रियेण रथि
तं यावक स्यभरण मलक्कर। पूरण बोहे अपवरणं स्वांतधानं जनयति। यथा यथाचरनो करोति तथा तथा चर
ण किशलय यस्य भाविका नुरागम्भ्रमेव विद्ययोत्पादयति। न तु स्वं पृथक्केन तेन मुहुः करणं सूचितं। एव वा
रं पूरणम्भ्रमेजा तेषु नः पूरणं करोति। अतएव भरणं पद्मोषण योतकं दत्ते। कश्यमपि भ्रमनिवृत्य संभवे तस्मिन्
हृदयो जितेस्ति संलभ्नता तद्वद्यं पुनः पावक भरणमिति बुद्धिं जनयतीति हृदयो जित इति विद्वांषेण न
व्यजितं भवति। एवं परमकौतकरसो निरूपितः। कश्यम्भ्रमेत्य चरण किसलये कमलायाः निलये गरहे। समरतः
श्रियः तत्रो वोपक्षिणा इति भावः। अतएव परमशावलाकरेन हृदयतयो जयति तापशांत्यर्थी पुनः की
दृश्य-नखरूपामणिगणास्तेः पृजिते। उन्नयवान बैरमणिगणेष्व तथा रिव पृजिते। उन्नय यास्तेषां तत्र जनना
संभवात्। एवं ममकदापि भविष्यतीत्युक्तं गज्ञापिता। उन्नयवापूर्वं सरवी जिश्वरण किशलये चितं तद्वद्भा
देतस्मिन् हृदयो जितेव हिरपवरणं तिरोभावयुक्तं यावक भरणं जनयति। पुनर्विविधरन्वनायां नवीनम्
वोत्पादयति प्रिय इति जनयतीति क्रियया व्यंजितं भवति। उन्नय यारन्वयतीत्येवोक्तं स्यादिति भावः। एवं
श्वं गरम्भूषितां कृत्वा पुनः रमयतीत्याह। रमयतीति। एवं कामपि अनिर्बन्नो यां माहाभाग्यवं तीसु हृशंशा
भन्नहृषियुक्तं सुभृत्यां अत्यंतत्तुरागेण तस्मिन् रमयति सति। कीदृग्भूतस्मिन् खलेवं चकः यथा मां वंचयि
द्वा। अन्यां गतस्तथातामपि वंचयित्वा। अन्यत्र गमिष्यतीति तथोक्तं। ताहृश्वासौ हृलघरसो दंशा। क्रियाइकि

रूपत्वान्तसोदरत्वेनबहुनारमणे सामर्थ्यद्योतितं। तत्रायि हलधरपदेन नखादिदानेन तत्रस्थितकामो
 द्वौ धनं कौशलं ज्ञापितं। एवं सतीह विरपोदे अफलं यथास्यान् धाकिमवसंव्यथमेव वासमकर्वमित्यर्थः
 अनकलत्वेहेतुः विरसमिति। विगतौ रसोयत्रैवं यथा तत्रेति कियाविशेषणं। अत्र वासस्त्रविफलो विरस
 एव। तत्रचन्ममगमनं भवेत् दाकदा चिन्ममपित निमलनं संभवेत् दभावे व्यथमेवेतिह सखित्वमेव वदेति
 प्रमाणयुक्तं। एव मुक्तारेव देनदीनामतीत् चांस्थितेति तमुपसंहरति। इहरसभणन इति। इहकविषुन्दपः रा
 ज्ञातादशायोजयदेवः तस्मिन् दुरीतं सेष्टप्राप्तिप्रतिबंधरूपेन वसतु ममकथं खाभिलषितसिद्धिर्भविष्यतो
 त्येवं रूपेदुःखं मावसतुः कीदृशं तत्। कलियुगेन चरितं विषयादिवासनयानशाकृतं। तादृशमतः परेमावस
 तु। कृचिद्विश्वितिपाठः। तदाप्रवेशं माकरोत्तिव्यतीतिभावः। तत्रेहेतुद्युमाहकृ
 तहीसुगुणगुणेन मधुरिषुपदेसेवक इति। हीरुणगानेन सर्वपापनाशाउकः। मधुरिषुपदेसेवकत्वेन कालकृ
 तप्रतिबंधीपित्रिराकृतः। एवं दृष्टादृष्टप्रतिबंधाभावरूपानिष्ट निवृत्तिरूक्ता। द्रष्टप्राप्तिमाह। रसभणन इति। ॥१५४॥
 सामकलो लानामेव भ्रणनं यस्य यदेव गायतितद्रसात्मकभावरूपमेवेति मनसितदानं दानुभवस्तुपेष्ट प्राप्ति
 रूक्ता। अथवा अत्र गृदाभिसंघीनाभावोत्तरं ध्यन्यते। तथाहि। सखीं सुनः परम विज्ञानानायिकावदतिरेष
 स्विकलियुगचरितं उभयकलहाचरितं यदुदिते। प्रियानागनजनितोयः सेवः सत्यमावसतु। तत्रेहेतुः।

कृतहीरुणने मधुपु पदसेवक इति। स्तु यादिना प्रणिपातेन चतुर्थ त्वं तत्कृतमेव सन्दूचेकरत्तरा
तव दोष इति भावः। इव प्रेमार्थगोत्तानं तरं सरवी प्राप्ति स्फुटमेवाह। नायात इति। हे ससियदि प्रियो नायातः। अना
गमने हेतुः। निर्देशः शारद्विति। तदोहद् तित्वं किंदूयसे दुःखिताभवसि। सतु बहुवृक्षम्; तासामाप्तिप्रियं कर्त्तव्य
मेवेति स्वरुद्धं दत्तवत्त्वरमेत्तु एतेन दानीं तामपि त्यक्ता। न्यत्र गत इति सूचिते। तस्याच्च मेव स्वभाव इति तव किं
दूषणं तत्र। कित्वा न्यत्यश्च न सतु नागतः। परं तु तस्मागमाय ममेदं चेतः स्वयमेव तत्त्वास्थिति। तत्र हेतुः दियतस्य
गुणे राकृष्य माणसिति। तस्य बहुवृक्षमत्वाद्वृक्षः समतु साएवेति सोपि विविधगुणवानिति। अतगत वत्तद्भावे
वे स्फुटत् विदीर्घं माणिं ददानीं मेव तत्र संयुक्तभवतीति स्फुट इति वर्तमानप्रयोगः। अथ वा दियतस्य गुणे
स्वेदित्याणां विषयस्यैः स्वस्य संबंधित्यपरसादिभिः च सुरादिशौरेव मनसो नुचितिरिति नेत्रथा कृतं सत्तत्त्वं अत एव प्रतिक्षणं वर्हमाना त्वं ठजनिताया उत्तरिति स्त्रिया भरादिव स्फुटन् संघाता सृथक भूयस्वयं राजा अनुचरे दियः
सहवयास्यतीति त्वं पर्युतिक्षणं मात्रेण तथा भवतीति ददामावस्थाऽपिता। किंच। अन्योपि भावः। एक
च्यते पूर्वं बहुवृक्षमपदकथने तामपि विहाय गत इति इति निते। उप्रेपुनः यात्यकातस्या उपिदृश्येवाव
स्थाजातीत तज्ज्ञोपि रवयं प्रियं संगमाय यास्यतीत्यपि चंजितं भवति। भावनायां तत्त्वे वभावति तदुः
रवानुभवेजाते अस्या उपि परमदुःखासहिष्णुतेन करुणयात दुःखविचारएव जातः। न तु स्वदुःखविचार

ईति तथोक्तं । तदेव जीवनालंबनमभूदतो ग्रेत घैवर्वणनमाहा देशाग्वरगेएकताले । सस्वियोरप्तिम
 वनमालिनेति । हे सखियाएतावस्पर्यते वनमालिनारमितारमणं करिता । वनमालिनेतिपदाक्षीलिम
 वेनदशिणनायकसंसूचिते । किहृशेनतेन अनिलेनतरलयत्कुबलयतद्वन्नयनेयस्यानेननयनचांच
 त्येनन्तस्येनेवप्रस्तोभयित्वा पूर्वतया कृतापश्चात्पुनरिदानीं सापितनैवत्यक्तासति किङ्गालयवायनेसानपत
 तिकिंतु मृष्टितासतिपत्त्येवेतिभावः । तपतीतियाठेतत्र किंनपतिकिंतु तपत्येवेतिस्फुटमेब । किंच । विकसित
 ति । विकसितं यत्सरसिजंतद्वल्लितं मुख्यस्यतेनस्मितादिशोभामनोहरणयापूर्वरमितामाधुनातद्भावे
 मनस्तजविशिरेवेनकिंनस्फुटति । अपितु तदाद्यातेनविदीर्णभवत्येवेतिभावः । किंच । अमृतमिति । अमृतं कम
 द्युर्अथवा मृदु अतिकोमलं ताद्वावचनं यस्य । ताद्वेन पूर्वयस्यातापनिवृत्तिः कृता । सेवेदानीं तदभावेम
 लयजपवनेन किंनज्ज्वलति । अपितु भस्मसाद्वबत्येव । किंच । स्थलजलस्तुहवदुचिर्ययोः ताद्वेनकस्वरणोयस्य
 ताद्वेन तन्द्वं धरचनयाकरवरणस्य निनानेद् प्रापिताशासातदभावेहि मकरिणेनापिलुटतियशाप्तिज्ञाल
 यादग्धालुठति । तथेति भावः । इत्यलजलस्तुहवद्वातेन च द्वेदयेतस्यविकासः सूचितः । तेनैव हिमकिरणाः
 सुखकराजातात एवतेन विनातापका अभवन्नित्युक्ते । उन्न्यञ्च । सजलजलदेति । सजलजलदानासमुदयः ॥१५५॥
 समूहः तद्वदुचिरणतनरसवृष्टिकरणोन्मुखत्वेनतापश्चांति । सूचिता । ताद्वेन यपूर्वरसेन पूर्णकृता । सा

तदभावविरहम्भेणहृदिनद्लतिकिञ्चितुतश्छ्रद्धयंतद्वरेणज्ञातधाभवत्येव। किंचकनकदोति। कनकेन
निकषासमाकनकस्यनिकषाऽनन्द्यतोद्वाटिकास्त्रियस्यताद्वाशुचिनिर्मलंबसन्दयस्यपीतवसन्नेत
र्थः। एतेनोद्धुरसाळाद्वक्त्वेनतदुद्वेष्टकलंनिरूपितं। ताद्वेनपूर्वेयासंगता-सातदभावेपरिजनहस
नेनकिनश्वसिति। सर्वसोद्वाग्रावावनकथमपिगतदर्थमागतं। सचान्यवगतइतिपरिजनहसनमेवप्रा
त्यमितिकिनश्वासमुच्चति। अथवापरिजनाः सप्तलीसहर्यःयासामग्रेपूर्वेयसोभाग्यगर्वणोत्तरत्यस्थि
तातासांहास्यस्यसेदुमशाक्यत्वात्तथाकिनकरोत्ति। अन्यद्वा। सकलभुवनजननां
मध्येवरतस्तुः ब्रिभुवनेनैतद्वशः कोपीतिवैलोक्यलक्ष्म्यकपदनतासायंजापिते। ताद्वेनपूर्वतथापि
कृताः। इदानीं तदभावेअत्यंतकरुणायुक्तेनरसदैन्येनेत्यर्थः। रुजंकामरोगपीडांनवहतिकिंतुवहत्येव।
यदिपूर्णेरसोदत्तेष्वेत्तदारोगवांतिभ्रवतेवतददानेतथारोगवहत्येवतिभावः। एवंरतिपर्यंतामव
स्थानिरूप्यबुद्धवद्वज्ञावेनमाप्यिकद्वचिन्मलिष्यतीत्यादायाच्चितामग्नास्थितेतिगीतमुपसंहरण।
श्रीजयेद्वेति। उनेनश्रीजयेद्वभणितवच्चेनहरिपिहस्यप्रविश्वातुश्रोहणमित्यर्थः। एवंराधात्म
नुगीतेनहरिःद्वःवहतीसनहृदयंराघायाहृदशंप्रविश्वातु। आश्लेषंकरोत्त्यधीपिव्यजितः। एवंक्षणा
नंतरंवहिःसंवेदनपुनरतिदैन्येनमारकान्यतिप्रार्थयति। मनोभवेति। हेमनोभवानंदनःमनोभवस्यका

मस्यानंदवद्वीन् हेचंदनानिलः एतेनदानींतापकत्वान्सममत्त्वः तदानंदवद्वीकल्पेनत्वमपितर्थे वप्रतिकू
 लः तस्मात्वं प्रसीरे प्रसन्नोभवनन्वहेदस्तिः कथं प्रतिकूलउच्यते। तत्राहाहेदस्तिः यद्यपि दक्षिणो मि
 तश्चापि मनोभवर्त्येव ममतुवाभारेवेति तबप्रसादः प्रार्थने वामतो मुचेति दक्षिणस्य वामतालोकेन सं
 भवति। यदिनमुच्चसितदाममप्राणहरोभविष्यसीति निश्चितं। त्वं तु जगतां प्राणस्यः तादेवापि प्राणानां ह
 त्तचित्तदक्षिणं स्तुष्टुप्राणं माधवं पुरः जग्रेनिधाय तथा भवेति प्रसादं प्रार्थना। प्राणहरणेन काचिच्छितां भा
 घवलोकनात्पूर्वमेवतद्वरणमसत्वं ममेतिक्षणमावृत्तकारयित्वा मुखेन हेति भावः। उज्जवायदिवामतो
 नमुच्चसितदाक्षिणं माधवं वसते पुरो विधाय वसतानुगतः सनाममप्राणहरोभविष्यसिपूर्ववंसतएव प्रा
 णबाधाकारः तत्रपुनर्त्वं सहायेजातस्तदाप्राणहर्त्वमेव जातइति भावः। आत्मनिलं प्रार्थयित्वाकाम
 स्यप्रतिकूलतामाह। इपुरीवेति। उद्देयनिदेयस्मिन्मनोगतेसतिमेकेतितागमनोपिमदात्मिभिर्वार्ता
 न्यत्र गतिरूपितिकृतिसहितेस्मरणं गतेसतिजयं सरवी संवासः। इपुरीवशानुर्थयावन्चयित्वामारयतिरथेतापि:
 कृतमिति सतथा। हिमानिलः शिरवीवजातः सुधारिमरपिविष्यमिवमांदुनोतिव्यशयति। सर्वविपरीते
 जातं प्रियाः शाब्दवो जाताः हिमं वन्हिः सुधाविष्यमिति। यनस्मरणेनिविलं प्रतिकूलं भवति तस्मिन्मेव पुनः ह ॥५६॥
 दद्यां वलते अस्ति लाषं करोति। तत्रापि बलात् कृतेषि विस्मरणं पुनः स्मरणमेव भ्रवतीति भावः। ततः कुल व

यदृशांकामः वामः निकाममत्यंतं निरकुशश्च। प्रतिकूलत्वाद् खदानेस्य उद्बारी। उथवा। यतोदुखमनु
पूर्येते तेऽत्रैबपुनः वेनेवायसीति प्राच। अतेनास्य निधृहेकर्त्ताकापि नास्तीति ज्ञापितं। अतः परं सर्वेषां दुःखद
त्वेन सर्वत्रोपेषां कृत्वाय मुनां प्रार्थयति। बाधाभिति हि मरुयानित्य बाधां विद्येहि कुरुत्ववाण्यायावाय
राक्रमः कर्त्तव्यस्तावश्यवेकुरुमयातस्योदव्यभेद। पञ्चवाणहेकाभन्नाणान् गृहाण किमपरं कर्त्तव्यं भवि
ष्यति। यित्यमिलनव्यतिरेकणग्रहाश्च मरुत्यक्तर्वेति न पुनः गृहानाश्च यिष्ये नौर्हं प्राणहरणप्रियावसं
गताभवाभिति तप्रार्थना क्रियतदृतिभ्रावः हि कृतांतभगिनि। कृतांतस्त्राणहरणेऽद्यतः स्तम्यत्वं भगि
निभवसीति प्राणहरणां बोद्यताभविष्यासिवाका लिंदीभविष्य सीति। ते किं कर्त्तव्यमिति प्रश्नः। यदित
द्विग्नीतदासमानसेभवति। यदित्वकलिंदपुत्रीतदाशां तिरुचितापरं लिदानींशांतावहसीतिका लिंदेवा
सीतिज्ञायते। तदासमयाकरुणस्वभावरुपयाशांत्यातरभैर्मांगनिसिंच। तेन सेकेन देहदाहः उद्याम्य
तु एतेन खंसदाकलिंदपुत्रीत्वेनास्मल्कलहस्तेन प्रियप्रापिकाभवसीति इदानीमपि प्रियसंगमं का
रयित्वापश्चात्तज्जलक्रीडायांतरं गसेकेन तापशांतिकुविति गृदाङ्गिसंधिर्ज्ञपितः। एव दैन्ये जति श्रीकृष्णः
प्रकरोजात इतिलीलासहितः प्रियस्त्वां रसत्विति का वित्कुंजाते रपठवतीत्याह। प्रातरिति। प्रातः सम
येनीलं नीचोलं यथा। संभ्रमेण प्रेषणावाप्रियावसनमेव परिहितं। अच्युतं उद्धरसात्मकं विलोक्य राघा

उरः संवीनं पीतांशुकं यस्य प्रियवसनं प्रियया परि हितमितिवाहैं ऊरो वीह्य किमिदं कृतमितिचकितं य

॥५७॥ आस्यात्तथा सरखी मउ लेखैरपरस्परं हसति सति नयनयोरं चल्वी आचं बलं यथा स्यात्तथा राधाननेजाधाय

सम्यक् कृतमिति कराक्ष पातं कृत्वा स्मेरस्मरमुखः जादेरवीष्णेत्यत्यंतं हसन्मुखदत्यर्थः। अथवाप्रियक

टाक्ष पातं सूचनेन राधामुखे स्मितं जातं तद्वीह्य प्रियस्यापि स्मितमभूदिति स्मेरस्मरमुखदत्युक्तं। एवं

परस्परं स्मितं कृतमिति सचितं। तादृशो यमिति प्रत्यक्षमागत इति नदात्मजः नेदग्रहे एतदृश्यमेवाविश्व

त जगदानं दाय अस्मद्वशास्मखीनामानं दाया स्त्रिति उआदीवदेन प्रियागमनप्रस्तावनाकृता॥ ॥इति

श्रीगीतगोविंदटीकायां गृदार्थशीपिकायां विप्रलब्धाबणी नागरनारायणो नामसत्प्रमसर्गः॥ ॥५७॥

नागरपदेन दशिण नायकत्वं निरूपितं। नारायणपदेन राधाध्यान परतात दन्यविरागश्च ज्ञापितः अ

थागतं प्रियमवलोक्य पूर्वोक्तान्यसंगम शंकयाभावनायां तद्वक्षणसहित एव दश्ट इति वहिपैतथैव क्षा

त इत्यस्य यातथ्योक्तवतीत्याह। अथकथमपीति। ऊर्ध्वेति जिन्नप्रक्रमः। कथमपि बहुविधोपचारेण

विविधकष्टनवाया मि नीविनीयगमयित्वा स्मरवैर्जं झं रितापि साराधाप्रभोते आगत्यानुनयेन ॥५७॥

विनियं अपराधक्षमापनस्पं वदं तपुनरये प्रणतं प्रियं साम्यसूयं यथा स्यात्तथा जाहगीतेन वदती

स्म। तदाह। औरवरागेयतितोल। हरिहरियाहि माघवया हि केऽवेति। हरिहरितिरवेद। पूर्वविदांकमा

नारमितं क्यापीत्युक्त्वा तथा भावने पेव पूर्वगानं। अतः परमामनेपि सं डिता भावेनैव भावना जाते तित
 पेव गानं करोते तिसर्वं सुख्यं। तथा हि हेमाध्वर इतर प्रियाधियत त्रैव याहि। यत्र तव प्रियत्वं तत्रैव गणेषु सर्वं
 न नुकिमेतदुच्यते मया न कुश्राय न्यज्ञरमितं तत्राहा। हेकेवाव त्रिधिलके शसौंदर्य युक्त स्फुटमेव दुर्यते रतिस
 मरवेगै नैव तथा संभवात्। तत्तस्मान्ममया ग्रै कै तव वादं कपदवावयमावद। सत्यं बद्धमिचेत् वेदो न जाय
 ते। लक्षणानं कुट्टे पिच्छमन्यं सेतदामनसिक्षाभो भवति मावेदति प्राप्यते। किंच। तत्समीपाग्ने तवता
 पदां तिर्नमविष्यति मनस्त्रसंलग्नत्वात्। अतस्तामेवानुसर हेसससीरुहलोचन ताहम्हतिधारणे न
 तस्वं ध्यन रागो पिलस्यते। ननु यद्युसरणमुच्यते माकामया न ज्ञायते तत्राहा। यातवहरतिविषयादभिति।
 हरतीतिवर्तमान अयोगेण नैव विषादाभावः सहचते। अतएव लोचन योरपितया वि
 कासः। अतो यथा विषादनिवृत्तित्रैव गमनमनुमुचितमन्तरुच्यर्थमेवागतभितिभावः। किंच। अन्यान्यपिलक्ष
 णान्याह। रुजनिजागरुजनिते ति। सरसीरुहलोचने तिसंबोधनमात्रापिज्जेयं। हेसरसीरुहलोचन। रुजन्यां ज
 नितो योग्युरुजागरः। गुरुपदेन स्थायनिद्रामिथोषे पितदधीन वेनजागरो जात इति सूचितं। तेन योरामः
 आरक्ततातनकषा यितं पुंडरीकसद्वशमपिकोकनदभ्रमंजनयति। पुनः कीद्वां। अलसनिमेषं द्वूषिति
 सहितः निमेषो यस्य एतेन द्वातरीषद्विक सतश्यदशमुक्तं। ताहशां तवनयनं स्फुटघ्रकटी भूतं अनुरागं

द्विषयकं स्नेहमेव वहति । जागरूकनितो यं न रागः किं तु तत्संबंध्य नु रागा एव प्रकटः कीदृशं अनुरागं उदितः रसाभिनिवेशो येन तथा से हत्यर्थः येन कृत्वा तत्र रसाभिनिवेशो जातः सावायं प्रकट इति भावः । अथवा उदितो यो रसः तथा सहतत्रेवा भिन्निवेशो यस्य तिन मन विद्वेषणा एतेनाद्यापि पूर्वा नुभूत रसाभिनिवेशा एव द्युषिति लाभ्यन्ते दृश्यते इति केतव वाक्यादिनान् गुप्तं भवतीति ज्ञापिते । अन्यच्च । कञ्जलेति । कञ्जलेनम् लिङ्गद्यामेये विद्यो च न एवाभिनिवेशो यावो पिज्ञापितः । तथापितत्रयमुखं वन्ते न विरचितं नीसिमस्तु पं यस्य । यदपि अस्तु तत्त्वापि तादृशं स्फूर्तं प्रात्यभित्तिमलिङ्गं संगोन निर्मलस्यापि मालित्यं लभ्नमिति । भावः करास्ति । तादृशं तवद्वानवसनं अध्येरः हे कृष्ण तेत नोरनुभूपंतनोति । सर्वोगी इयाम लेनाधरं प्रात्रस्य तथा द्वेतन्वा वै सादृश्यं स्थितं संप्रतंतस्यापि इयाम लेनतदनुभूपं जातमिति तामसाभिनिवेशो र तव सर्वमुपपन्नमेवा शूदिति भावो व्यंजितः । अन्यदपि लक्षणं वर्णयति । वपुरनुहरतीति । स्मरसंगेयं तद्वारन वरक्षतं तस्य रेखाय स्मिन् तादृशं तव वपुश्च प्रकरकतश्चकले हरिणमणिस्वंडेकलितार चिता ॥५८॥ याकलधौतस्य मुवर्णस्य लिपिः तस्याऽरितिजयस्य लेखं पत्रं अनुहरतीवा इमाभिनिवेशतानिनभवति किं खलु प्रकरकतश्चकले मुवर्णस्थर छिपितरति जयपत्रमेव स्फृटतरमिति भावः । किंच्च । चरणकमर्लेति । प्रियायाः चरणकम लालू लगत यद्दलक्षकं यावकं तेन सित्ते । बंधविद्वेषेश्रमजनितेन सात्त्विक भाव

जेनवास्वद्गेनतत्रसलभाप्तिलयोक्ता खिद्जलस्य बाहुल्याद्वलदित्युक्तं। अत एव सेकउक्तः। पुनरुदारं तस्येक
जनितानुरागेण पुनरुद्धरणे लक्ष्मीसितमंकुरितमितिभावः। तादृशं तव हृदयं बहिर्मैदनदुमस्य नव किसलयस्तुपं परिक्षा
रमिवद्वार्यति। हृदये अलक्तरागोचनमवतिकिं तु कामदुमस्य परिवारस्याणि किशलयान्येवोद्धसितानीतिभावः
पूर्वमिंकुरमात्रं वृक्षस्य रियतमिदानीं फलपर्यंतं जातमित्यलक्तक चिन्हेन ज्ञायते। अथवामहनदुमस्य किशल
यपरिवारं घनुः शारदित्यं प्रांदद्वयिति। एतद्वौनेन कामो मांगणोः प्रहर्तीतितयोक्तं। पूर्वमन्यत्र भगवदिति
संदेहेनोकुरमात्रं स्थितमध्येतद्वार्यनिनसकामः पद्मविहसेऽजात इतिद्वुमत्वेन निरूपितः। अन्यदयाश्चर्यमा
हादद्वानपदमिति। चक्रदध्येरगतं प्राप्तं दद्रानस्य पदं शतं। ग्राद्वेन शतकरणेतस्य स्थानमेव जातमितिः
तैपदमित्युक्तं। तादृशं तन्मचेत सिरेवेदं जनयति। स्तं तव पौडाममेत्याश्चर्यै। एतेन स्वस्यै क्यं ज्ञापिते।
ननु यथा तव मया सहै क्यं तथा ममापि लया सहेतिचेन्तत्राह। कथयमीति। एतत्तव वपुर युनापि कथमभेदं
शयति। प्रमतुतवस्तु जनितपीडयात्वयासहेत्यक्षमुक्तमेवामतीडात्ववनारतीति। एतद्वमुः एतदिति परिदद्वय
मानं लक्षणसहितं तवचेन्मतीडाभेवतदा एतानि लक्षणानि वपुष्टिनभवेयुः। ज्ञात एनद्वयः मया सहा भेद
कथं कथयति। उपितुनकथयतीत्यर्थः। अत एव धुनापीत्युक्तं पूर्वकदाविश्यादेहोपिभवेत्। अतः परं लक्षण
दर्शनानं तरं कथं कथयतीतितव वपुरेव भेदं सूचयतीति भावः। अन्योपीतवैवया भावे हेतुर्दश्यते तदाह। बहिः

१५८॥ एवेति हे कृष्णाय शातवरूपं वहिमीलिनतं रहस्येत शामने पितवभविष्यतीति नन् निश्चयः । अ
न्यथा जनं कथं वचय सेतत्राप्यनुगतं तव वाग्विश्वासेनादुसरो अयं साधु रिव वदति चेत्सत्यम्
वभविष्यतीति विश्वासः जन्यथा करणैव च नैव ककृते तिज्ञानं भवति । वचनं तु मनो द्यमे इति त
स्यापि मालिन्यं निश्चीयते । स मश्यस्य वंचना युचिता न तु दुःखितस्य । न दाह । असमेती । अस
शारुज्वरेण दूनदुखित । तादृशं च द्वंचय मितदावाद्याक्षयतरं मलिनमेव तिनिश्चयः । निमेलिला
ज्ञावे निर्देशतो पित्र्यं जिते तितामेवे स्फुटयति । ऋमतीति । भवान त्रवने अबलीकवलाय भ्रमति तकि
भ्रविवित्रकरोति न वीनते नाश्चर्यकरोति किं तु न करोती त्यर्थः । यतः पूतनिकैव तव वधू वधू निर्दिश
बालचरित्रं कथयति । सावधूपैषौ चागतावात्यपि तव निर्देशत्वं ज्ञाने न तथा दूषण प्रविष्टा । तादृश
पिमहं क्रान्तवो ग्रहस्वयं वजाते तिज्ञापनाय कप्रत्ययां तत्त्वं न्नामोक्तं । एवं बात्यपि तव निर्देशस्य भा
वः इदानीनुत्वं समर्थः । वचनम बलाः बलरहिताः तहि अस्मलकबलकरणं निवित्रमिति भावः । एवम
तिदुःखेन मूर्छाप्राप्तेत वत्तूष्णीस्यिते तिमीतमुपसंहरति श्रीजयदेवेति हे विदुधाः समस्ताप ॥१५९॥
यारज्ञानवत्यः सर्वः श्रीजयदेव भणितं रति वंचिताया खंडितयुवति । राघातस्या विलापं शृणु
तश्छत्वात् दुष्प्रवारं कुरुते तिज्ञावः । कीदृशा विलापं । सुधामधुरं सुधातो पिमधुरं प्रियस्येत्यर्थः । पुनः

कीद्वां। विबुधालयतोदुरापं स्वर्गब्रतमतोकवैकुंठस्थानामपिदुरापं। हुः प्राप्य। यस्य विलापस्यै
वं दुलभितासुधातोपि मधुरत्वं तस्याः प्रियवचनानां तथा है किं वाच्यमितिभावः। अथवा
है विबुधाः श्रातारः श्रणुत। ननु विलापश्चवेण किमर्थं प्रेरणमितिवैतत्स्वरूपं निरूपयतिवि
द्वौषणेन। सुधामधुरं विबुधालयतोपिदुरापमिति। तेन कर्मज्ञानविहितभक्तिभिर्द्वौषणेन
त्युक्तं। एतेन विलापस्यारसामक्त्वं ज्ञापितं। अतः परं पुनर्बहिः संवेदनेसमत्युपालं सेपिनिर-
पेक्षजातैत्याह। पद्येन। तदेवमिति। है किं तव वृत्तिवेदं इतमितिक्रोधनप्रत्यक्षमंगुत्यानि
दिष्टिं हृदयं पश्यत्याः कीद्वांतत् प्रियायाः पादात्तलेक्न उरितं अत ऐवारुणछायं चतुर्
हृदयैवति समस्तं पदं ताद्वांवहिः प्रसरन् अनुरागोयत्रभांदशीयतुमेव तथा कृतं ताद्वां पश्यत्याः
मम् अद्यप्रख्यातः प्रणयभर्आवयोः प्रणयभरसवीधिक्षेन सर्वत्र प्रसिद्धः। ताद्वशारयाद्यभंगोजा
त इतितेन कृत्वा दानीं तदालोकरस्वदशीनं लेञ्जां जनयति। मम तव दशीनेषु जाभवतीतिभावः।
एताद्वाप्रणयमंगं कृतायुनः लद्वक्षणानिपुरः कृत्यनि द्वांककथं तिष्ठति मयातु धणयमंगेजो तेतद
ग्रस्यातुं लज्जायानदाक्यते अननकथं स्थीयत इतिविन्नं। किंच। ताद्वश्यप्रणयस्थमंगोजात इतिविन्नो
करणादपि लज्जां जनयति। यस्य लज्जाकरणमपेषितं तस्य सुनारत्येव मया किमर्थं द्वौषणः कर्तव्याद्

तिचित्रं तस्य संकोचश्चेत् त्रोकः पोषकः असं कोचे व्यर्थ इति लज्जा मेव जनयती तिभावः । एवं
 कलहेन महाशोक सागेर मञ्जुं लोइ तिकर्त्त्वा तमृदु बस्तिता । तत्समर्थे का विन्सर वीकुं जो तरेण के
 स्मात् पति बती त्याह । अंत मेहि नेति । कंसरि पोर्वं द्वीरवः वः श्रेयां सिव्यं पोह्यतु विश्रोषण प्राप्त
 यत्वित्यर्थः । कथं भूतो वंशीरवः कुरंगी हृशां अंत मोहनं श्रवण मात्रेण कुरंगी यथां तमेहि नरसा
 नुभव करणं तथैतासामपी तिनावः । पुनः मौलिद्युर्णनं अर्थेर सानुभवेन तथासंपादनं । पुनः मेष्यो
 रचनायां मिलनं दारपुष्पस्य विस्त्रसनं श्रवण मात्रेण देहाद्यनुसंधाभावादद्वरचनायां मेव विस्त्रस
 नुभवतो तिलशोकं । पुनरत्ताखाकर्षणं सत्त्वानां मानवतीनों करवणं मानं त्याजयित्वा प्रियाधीन क
 ब्रत्वा दृष्टो दर्षने दर्षणं । गानसमया लोकनेहृष्टे वर्वा हर्षणं । एता चक्ता र्यकरणे महामंत्रः सिद्धमत्रः वि
 नैव साधनं तत् शणमेव सर्वसंपाकः । ननु कामिनी नारवाभाविक तरलचित्तत्वात्तथासंपादनं किंचि
 त्रं । तत्राहा दृष्ट्य दिति । दृष्ट्यतो येदानवाः बलिष्ठाः तैद्र्द्यमानानां सर्वदाभयेन कंप मानानां दिविष
 दां दुवीरदुरवापदाभ्रंशाकरः तेषां दानवभयजनितदुःखापदं विस्मारयित्वा रघुपानदानुभावकः ॥ ६०॥
 दुवीरदुःखस्यापि विस्मारणनमहासामर्थ्येद्योतितं अथवा गृटाभिसंधिनाकिंचिद्रहस्यव्यंजय
 ति किंसत्र द्वेष्मारकत्वाद्विरहावेज्ञयः तस्य रिपोः श्रीकृष्णस्यवंशीरवः वः श्रेयां सिव्यं पोह्यतु

कीदृशः कुरंगीदृशां विरहमुजंगमदस्तानामितिशोषः। कं सपदार्थीनुरोधाद्ब्रापितशाबं गतव्यं। ता
दृशीनां तद्विषबेगनां तमहिनं मृद्धाभवति तनां तः करणानुसंधानाभावः सूचितः। तत्सौमोलिघू
र्णनं तद्वरयायां भवतीति सकलै द्वियाणा भननुसंधानं सूचिते। तादृशायां कणीदिषु मिलनयौ
मदारः। तस्य विस्वं सनं भवतीति शरीराननुसंधानं प्रदर्शितं पश्चान्तसोजडीभावः। उंति मावस्था
स्त्रूचकः। एतेषां सर्वेषां मारकघर्मणां विरोहितं भवात् न्यायमुक्तं। तेषामाकरणीदूरी करणे प्रिय
प्राकट्वेन दृष्टिहर्षणेच महामंत्रः। यथा मुजंगदेवो मंत्रवादिनामंत्रयठनेतेदोषानि
राकियं तेतथा उनेनापिवं शीरबकूजनेनैतेदोषानि रस्यं तदृष्टिभावः। तासां तदाकरणीन तत्वनुसंधा
नात्ततत्संकेतमनेन प्रियसंगमा भवतीति जीवनदात्रत्वं सूचिते। अतावत् ज्ञायकदृष्टिहर्ष
णबद्मुक्तं। दृशस्य दृष्टिविषया भवति तस्याहर्षत्वकथनात् प्रथमं मंत्रं अवणेन दृष्टे रेवोन्मी
रुनं जायते पश्चादन्येषां भनुसंधानभवति। तथारवश्च वणेनापिदृष्टे रेवानुसंधानं पूर्वपश्चाद्
न्येषामिति सूचिते। एुनः कीदृशः। इत्यन्योदानवः। दुःखदत्वेन कामः। कीउपयोगिन्यो विरहिषः।
तासां दुरवाराणां दुरवापदां अन्येन निवारयितुमशाक्यत्वादुर्बारपदं। तादृशाना भ्रंशः। भ्रंशवः। इत्य
र्थः। तादृशारवश्च वणेत्संकेतामनेन प्रियसंगमेन तथाभवतीति भावः। एवं श्रीराधाविरह

र्तिनिराकरणोद्यतस्यश्रीकृष्णस्यसंकेतिसंकेतागमनप्रस्तावनाकृता। अतः परं सर्गसमाप्तिः ॥

इति श्रीगीतगोविंदटीकायां गृदार्थदीपिकायां विलक्षणतः स्मीपतिनामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥
 मया सर्वाविहाय केवलमेतदर्थमेवागतमित्यनुयाकिमुच्यत इति विलक्षणताविस्मयान्वितताश्रीकृष्ण
 से तितथोक्तसर्गे। अतएव लक्ष्मीपदमुक्तं तादृशोपितथा। गत इति ज्ञापनाया एवं भ्रमेण विषाद्य विशं
 तां वीकृत्यज्ञाग्रे स्थितं श्रीकृष्णां च दृष्टाकाचिन्सर्वीश्रीराधां प्रतीवहति। तामन्मध्ये तोऽन्येत्युपालभना
 तरं मन्मध्ये न खिञ्चावेदं प्राप्तितां रति रसेन भिन्नाविदीणजित गविषादसंपन्नापञ्चादनुचितिवाऽज
 न्यसंबंधजनितं हीरचरितयया। अतः कलहांतरिता जातातादृशीरहः एवं तेऽुवाच एकत्रितीयुर्ज
 रीरागेऽथ तिताले। माध्येव माकुरुमानिनिमानमय इति। हे मानिनिअये इति हि तेन संबोधनं। त्वं मानं मा
 कुरु। येतोयं माध्यं मालक्ष्मीरूपात्मेवतस्याधवः खदेकधियद्यर्थः। तादृशो मानेनोचितः। अ
 अवा। बहुप्रियोपित्वदेकजीवन इति सर्वाविहाय त्वदर्थमागत इति सनकत्वय इति प्रावः। अथवा। गाढमा
 नेन बहुप्रियत्वात्कदाचिदन्यवरग्येतदासुविफलं भविष्यतीत्याद्यायेन पिमाध्येव मानं माकवित्युक्तं।
 अथवा। अय इति माध्यविद्वाषणं तदाऽयेभ्युभावहरूपेत्वमेतावदावनायां कल्य चित्वा दोषारोपक
 करोपि। न तु तस्मिन्कश्चिन दोषो स्तोत्रिज्ञापिता। मनाकरण हेतु माहा हरीरेति। हे सखि मधुसंबंधिपवेन

वहतिसुतीतिशोषः। ऊथवा। भवनस्येवविद्वाषणं। ताद्वौसमयेचेद्वनेखयं हरीरभिसरतिनद
किमपरमधिकसुरवं। ऊतः परमधिकं सुरवं किमरतीतित्वमेवविचारभा। ऊन्यसमयेपियं वि
नास्थातुमज्जात्किं पुनर्वसंतेतत्र। यित्रिविद्यपवने तत्रसुनः रेवरं विद्यश्चेत्तदागच्छतितदामान
करणेकारीतिरितिद्वानीं वांछितसमयद्वितिसनकर्तव्यद्वितिभावः। भुवनद्वितिपाठेत्रैलोक्ये कि
मपरमधिकसुरब्मित्यथः। किंचाद्वानीं फलभोगकालद्वायाह। तालुफखादपीति। तालुफखादपिशुरु
कुचकलज्ञां किमुविफलीकुरेषफलं तुभोग्यमेवमानेनतस्यविफलीकरणं नोचितं। ननु एवं कंगेरस्य
शास्मित्यत्वं भविष्यतितज्ञाह। अतिरससमिति। ऊस्यतंरसरहितं। कंगेरत्वेपिरस्येवानुभावकमितज्ञा
वः। ताद्वान्कुचकलज्ञां किमिविफलीकुरेषप्रियकरस्यर्वाविनातस्यविफलत्वं मेव। इदं फलं तद्रोग्यमेवेतिक
रम्यद्वितिविनानभोगः। कर्तुत्राक्यतद्वितिविफलत्वमुक्तं। कुचयोः। फलत्वं कलज्ञास्त्रपत्वं चात्रोक्तं प्रियमिल
नेत्राकुन्नार्थमुभयमयेपेशितमित्युभयस्त्रपत्वं निरूपितं। ऊनेनविद्याब्राव्येतदर्थमेवोभयस्त्रपत्वं रघि
तं त्वं किमेतततन्विः। फलं कुरुषद्वितिभावोपिव्यजितः। किंच। विफलोकरणेसुरवं द्विषादमाकुविलाह। किम
मितीति। विफलासतीयत्वं रोदिवितत्विंव्यथमेव। यदिदुःखतदामानं माकुरु। किमेवं करणेहास्यकार
यसीत्याह। विहसतीति। तवत्वदीभैवयुवतीसमात्वं विहसतीकिमेवं विकलजातेऽयतोनिः। कारण

प्रियमुपालभ्रते। तवसरव्योपिसकलः नातुर्यकलासहितः त्वं विफलेति स्वस्य महान्वेदः सूचितः ॥
१६३॥ वतिपदनान्योः स्थियः सपल्योवाज्ञयाः। नन् पालभ्रन्हे तर्दश्यत इतिचेन्नेत्याह। कतीति कतिवारम्भ
कवारमिदं कथितमपि तु कथितमेवतदप्यनुपदमिदानीमवशीष्मकथिते। तत्क्रिमत्याकाशायामाह।
मापरिहोरेति। अतिदायरुचिरमितिनिदिष्टवादुपालभ्रन्हेत्वभावउक्तः। तादृशोमतिभ्रन्होहरिपायीरह
रिमात्यजेत्यर्थः। अस्यत मपूर्वतरपरमकाषापन्नसौदर्यसुक्तवस्तुहस्तगतं चेत्कथितमिहरति। तत्व
याकृतमितितवेवदोषननुप्रियस्यसतुसबोविहायत्वामेवागतइति। तवपरिहोरङ्ग्यत्रगमनेपितस्य
नदोषः। यतोयंहरिः सर्वदुरवहर्तासर्वासांतदूरीकर्तव्यमेवेतिभावः। अनः परमपियद्वचनं मानयेत्याह।
संजलुनलिनदलेति। मजेलपदेन तत्कालावचितत्वं जापितं तादृशैर्नलिनदलेः स्वहस्तेव विरचितेजा
यनेस्थितमितिशोषस्तेन त्वं नार्गमवलोकयं गितिष्ठतीतिसूचितं। तादृशं हरित्वं मेवलोकया परमसोंदर्श
निधानं दृश्यनयनसफलयः किवृथामानेतेतिभावः कुचिन्मृदुनलिनीदलशीतलशायनइतिपाठः एवं क
थनेविवेदमवद्व्युपुनर्वदति। जनयसीति। मनसिगुरुवेदकिमितिजनयसित्ववृशावांकयारेवदमु
सादयमिरवेदहेतुर्नस्य वेतिजनयसीत्युक्तं। ततोममवचनं शृणु कीदृशं वचनं। अनोहितमेवमिति
नईहितः मेदउभयोश्चितमेवः प्रीतिभेदोवायेन तादृशं मयाद्वचनं उच्यते मुहुर्मुहुस्तद्युवयोर्यथा म
नोभ्रंगः प्रेमभ्रंगोवानभ्रेत्तदर्थमितिमद्वचनेकृतेयुवयोः प्रीतिः स्थास्यतिनोचद्वादभ्रन्हेतानीं प्रीति

॥६३॥

भैमाभिष्यतीतिभावः। किंचमेत्येवद्वांभैरुहितउच्यते अन्यस्याबचनमेवभूतं सर्वथाभेदानुसारं केन
भविष्यति किंतु भैरो द्वादक्मेवेति बचन विशेषणेन व्यज्यते अतो मद्वचनमाननीयमित्याह॥ ॥ हरीरि
तिहरि उपयातु तव समीप ज्ञाया लुञ्जागमनानं तरहरि त्वं च भ्रावात्तद्वद्वन्माधुर्यविलोकनेन दुर्बल
यमेव गमिष्यतीति सर्वीद्ययं। आगतः पुनर्मधुरं बहुन दत्। तद्वचनामृते पीत तद्वद्वासास्यादासु नस्त
एव गमिष्यतीति भावः। किंवा व्यर्थे हृदयं विद्युरं करोषित लिमिति-प्रयोजनं विनोभयोरपि हृदयं तथा
जातं तं विनात वत्वा विनात स्येत्यर्थः। एवं सर्वीवचनं श्रव्या अद्वीगी करोणे बद्धीश्चिन्तेति गीतमुपसंह
रति। श्रीजयदेवति। श्रीजयदेव स्येदं भणितं अतिलक्षितं श्रवणे मनोहरं पुनर्हौरः चरितं जाचरितं येन ताद्वद्वा
रसिकजनं भगवद्वावसहितं जनं सुखमतु। एतद्ववणे नातस्तद्वद्वावोदयेत दनुभव सुखं प्राप्य लितिभा
वः। एवं सतिभावांतरमपिस्तच्यते। तदाहु। अतिलक्षितं सर्वीवचनं श्रवणेन रसिकजनं मानयोग्यत्वात्सर
सहृदयां राधां सुखतुयतो हरिचरितं लोकास्य यत्र ताद्वद्वमित्यपि ध्वनितं। ततः सर्वीजनेदयित
कारणाय येते सति किंचित्स्मितं कृत्वा सप्तकुटिवंधं निषेधमुख्यां प्रतिषुनः सर्वीवदति। सिंघेयत्पुरुषेति
हेविपरीतकारिणि। तवतक्तं-यद्वीरवंडस्यचर्चाभालेपः विषेशीतांशुः तपनः हिमेनुतवहः कोडामुद्द
पूर्वमनुभूतास्ता एवदानीयातनास्तपाजाताः यतस्वं विपरीतं करोषित तस्तवा पिविपरीतं भवति सुखद्वाज
पिदुः रवजाताइति भावः। तदेव विपरीत कारीत्वा माह। स्त्रिये प्रियेत्वं पुस्थाकं सिताद्वयोकूरत्वं नोचितं पुनः

प्रणमतितस्मिन् त्वं सत्त्वासि बोविन यं करोति तत्र सत्त्वा तानशोभा करोति तथा त्वं मेव। यद्युपुनः रागिणिङ्गु
॥६३॥ रागवतितस्मिन् त्वं द्वेषस्थासि सत्त्वयित्तु नु रागं प्रकटयति त्वं द्वेषं प्रकरीकरोषि। सत्त्वयित्ते मुखः त्वं मुखे
भवसि इति सर्वं युक्तं मेव। तव विपरीते कृते सर्वं विपरीतं मेव। भवतीति भावः। किंच विपरीतं पदव्यं जितमर्थ
माह। विपरीत करणं तु रति समये युक्तं तदभावे अयुक्तं मेवति ज्ञापनाय तस्मामयिकं विपरीतं त्वं मुख्यते सि
ग्रेधप्रियेवं पुरुषाभवस्मि विपरीते परमशौर्ये रति समरे क्रोधे मुचितमिति तथा। पुनः प्रणमतिदायनसि
ते उथवा दन्व्यनचाटु कुर्वति तस्मिन् त्वं सत्त्वासि प्रगद्धतयारति कारिणा सीति तथोक्तं। पुनरागिणिरति
समरशौर्यरागवति प्रियेद्वेषस्थासि तज्जयाकाशासहितासि। पुनस्तस्मिन् त्वं मुखे त्वं विमुखतां यातासि
कामजयानं तरं लज्जया विमुखत्वं मेव प्राप्नोषीति तथा त्वं मुक्तं। एतत्सर्वं भाव्यर्थं त्वेन यद्यपि निरूपितं त
थापि वर्तमान सामीप्ये वर्तमान बद्धति वर्तमान प्रयोगे नोक्तमिति भावः। एवं कथने न रविपरीतं कर्तव्यं
नेदानीमेवं विपरीतमिति सरबोहादैव्यं जितं। ततः सरबी संकेते न हीरमागछनं दृश्याकुञ्जानं तरेण सख्यः पठि
तवत्याह। सांद्रानं देति। श्रीगोविंदपदारविंदं अमुमस्कं दायवदामहाद्वित्तसंबंधः। कीदृशं ततः सांद्रानं ॥६३॥
दोयः पुरेदरः गोविंदाभिषेकणतत्प्रसादनचागंदस्य सांद्रत्वं जातमिति तथोक्तं। तदादैभिद्विषद्वृद्धिः मु
कुटेऽद्रनीलमणि भिः कुत्वा संदर्भितः इदिराप्तमराय ब्रह्मतादृशं तत्रोहु गभी विद्वो पण माह। अमेदादरादिति।

अमंदादरादानमै मानभंगानं तरमाहास्यज्ञाने जाते आदरेण नमनं तत्प्रसादेन विनानभवती तितदु
न्त्याभगवत्प्रसादो पिसूचितः। तेन नमनकृते मुकुटस्थिते द्रौनीलमणि सेवं धनञ्जमश्रीसहितं तद्वाय
तं। पुनः कीदृग्ं स्वयं दयथास्यात्था अभिषेकपूर्वजार्थमिंगप्रस्थालनेव। अथवा तत्रैव मकरं द्वयसु
रं यथास्यात्थागलं तीया मंदाकिनी तथा मे दुरंधनं तद्वायं बंदा भद्रैति भावः। अत्र किं चिद्वावां न रम
पित्राद्यते। दिविषपेदनकीडा याम पितिएते त्यंतरं गसस्यो निरूपिता। पुरं दरः आदिपेदन ब्रह्मसु द्राव
पितुको तेन सात्त्विकरा जसतामसमुण्डप्रसामदामप्रेदेन मानविदारिकाइलिपुरं दरपेदनसूचितं। अर्थात् त
यानमनेन संद्रानं दत्ताषुक्ता आदरेपितत एव नमनेताहौः सरवीर्देः तथा कुतं। तासामानमनेन मुक्ताहारादिपत
नामकरं दस्प्रमंदा किनी मेदुर मित्युक्तं। रसात्मकविलोचनेन विदेति मिलतिजस्मानुज्ञानाति चेति गोविदस्तस्य
पदारविंदं तापहारकत्वेन विरहजनितागुभस्कंदाय बदामहे। अतः परमस्मस्त्रामित्याः अस्माकमयत्रुभनिहति
जीतेति रसात्मकभावेन मनकृतमिति व्यंजितं। एवं श्रीकृष्णागमनप्रस्तावनाकृता॥। द्वितीश्रीगीतगाविंदटीका
यां गृदार्थी दीपिकायां मंदसुकुदोनामनवमः सर्गः॥६॥ अत्रमोक्षदाना पितिकर्तव्यतायां मंदः छालसो जातइति
सो गविशालमुक्तं। अतः परं श्रीकृष्णः खयमागत्यविनयेन माननिराकुर्लक्षणं दूरी कृतवा नित्याह। अत्रांतरदु
ति-एतस्मिन्ननेरदिनाते राधामुपेत्यस्त्रीउं हरिहरिहतादरत्वेत्युक्तापराधेन लज्जासहितं यथास्यात्था

प्रियावलोकनेनसानदंगद्वेषपदंयस्मिन् एवंयथातशाहीः इतिबृह्य माणुवान्। कोद्दीर्घमस्तुः चिक्षणगाढः
निराकरणायोग्योयोरोषस्तस्यवज्ञाद् सीमनिश्वासः मुख्यस्यास्ताहवींसु मुखीरोषवज्ञादकथनेनसखोकणि
तंनभनस्मिष्ठृतमितिसूचितं। असीमनिः श्वासकथनेनक्रोधावेशानताद्वां मुरवंसखीमिः दृष्टमप्यसद्यमिति
ज्ञापितं। शोभनमुखकथनेनबहिः क्रोधरंतमनिनोदिवन्नइतिज्ञानंप्रवर्तितः कथं भृतां इतिसखीवदनां ईसितं स
स्वीवदनयया एतद्युपाकमेवकार्यद्वयप्रियेरणगतमितिसखीषुक्रोधपर्वस्युक्तादृष्टिः कुतेतितयोक्तावदन
मितिपोठक्रियाविशेषणां तेसखीसंमत्यावचनभुतवानइतिव्यजितं। सद्विउमितिईसितसखीवदनमित्यवा
पियोजनोयं। तेनमनुरूपलोकनेलज्जामभिनीयसखीवदनमीक्षितवतोतिसूचितं। तेनचस्मितमपिसद्य
तेमुखेऊतएवज्ञानमुखत्वमपिज्ञातमितिमुखीमिल्युक्तं दिनांतइतिरात्रिमारभ्यतावप्यंतिमपि
यदामाननात्यजन्तदास्वयमेवागमदित्युक्तं। तदेवगीतेनवणयति। वराडीरागेषामाऽन्द्रतालो। प्रियचाहनी
लेसुचमपिमानमनिदानमितिहप्रियत्वंसदाममप्रियेवननुकदायन्यथापि। तत्रहेतुः चारुदीलइति।
चारुमनोहरं श्रीलीस्वज्ञावोयस्याः। अनेनयदेवत्वंकरोषितत्वज्ञावताएवरमणीयमितिसर्वदाप्रियत्वमेव
तिभावः। एतेनतवमानद्वापिमनोहरपूर्वकवचनान्यपिताहवान्येवः परमितताभावजनितस्वेदे
नोक्तयोरप्यस्वारस्यं तिष्ठतीतिमानः समीचीनोनभवतीतितत्यागमाह। मुचेति। प्रियमानमुंच। मयीतिकथ

न न स्ति ग्रथ्य तपुरुषा सीति श्वोकक्षधर्मवत्वं सूचितः। ताता हृषीमानो नोचित इति भावः। तत्राय निदानं निः कारणं
ज्ञाम मात्रेण सर्वे कृत मित्यर्थः। अथ वाप्रियेचासशील इति भयी त्यस्येव विजेषणं। तेन स्वतिमभ्यपिता हृष्मवत्वाता
हृषीमानो नोचित इति सचितः। किंव। त्वं मम प्रियाहृष्मपितवप्रियेभ्यवति। न निवारयति च मित्रत्वं गणेषु दिति सर्वशा
न निवारयीत्येव तत्पुनर्यथा ममदानीतशान्वदेत्याह सयदीति। सयदित्यकालमिदानीतित्यर्थः। मदननलो
मम मानसंहरति तत्त्वात् किंकर्तव्यं तत्राह देहिमुखकमलमधुपानमिति। अस्य उशामकमित्वेतितद्रसंदीहा। गवं म
तस्योषधदानेभ्येवोचित न त्वदानमिति भावः। न त्वं हन दास्यामित्वेयेवकर्तव्यं तत्राह। बद्धसीति। मयित्वाऽ
पराधारोपः कृत इति सापराधत्वभयात्कृतस्तत्कर्त्तुमश्वक्यं यतोहत्वद्धीन। अतरत्वं यदीदिकिंचिदपिवदमित
दा किंवादवदीव्यतीतिभ्यजनितं तिमिर्मोहरूपं अतिघोरं महाकंपादिद्यर्मसहितं भवति। ताहृषीमपितवदं ता
रुचिको मुदीहरति। सा स्मितस्तुपेति। स्मितावलोकनेतवानुरागज्ञानेन भयं निवर्तते न गोभयप्रतिपक्षद्विक्षिय
यनिवर्तते तथापित्यतः कृतिः कर्तुन ज्ञाक्ये अतः प्रार्थ्यते। किंच स्वदनं च द्रमा अपि स्फुरन्योः धरसीष्ठ
वच्यनोद्विरणेतथास्त्रौ तयोः। धरसीष्ठः तदर्थममलोचनचकोरोचयनितस्यानार्थमुलं वाकुलं करोत्तोत्यर्थः।
यद्यपिवदनं च द्रस्याचलोकनलोचनयोः पानं जायता बतथाप्य धर्मो धर्मवेचयतीतिपदकथनेन वदनं च
द्रकर्त्तिकेमवपानं तयोरीमिततममितिद्विर्तीयांतत्वं जितं भवति। अतरत्वं तकृतिरेव प्रार्थ्यते। न दुतम
पराधीतु ज्ञानं किंचिद्वैयमस्तीतिचेत्तत्राह। सत्यमेवा सीति। यदित्वं सत्यमेवा पराधं मयिमत्वाकोपिन्यासित

दास्वरेनरवरदारचातरुपंदुदीड़। अपराधस्यदुडुचितः। सोंगीक्रियते अन्यज्ञाद्यटेति। मुजबंधनघटय-द्वेष
 स्यमुजबेघनं क्रियत एवं तिन्तकुरु किंच। हेमुदति शोभनादं तायस्या-सेतिरदर्वंडनमपिजनय-अतिक्रो
 धेनतथा भवति ऋथवायनवालवसुरवंजातं भवतितं देवरचयमद्यासर्वमगीकुर्विति प्राप्त्यैते-नन्वेव किमिति
 दैन्यं कुरुषेव द्वास्तव संतोतिचेतत्राह॥ ॥ त्वमसीति॥ ॥ यद्यपि संतिवद्यूस्तया पितौ जीवनं त्वमेवासियतो मधिता
 सासमाजसेयजीवन त्वयेव तिवृतौतिभावः। अन्यथे हानीं नवकोपेजीवन वैकव्यं चनस्यात्। अतस्त्वमेव जी
 वनमिति भावः। नकेवलं जीवन भावं किन्तु ममाग्नानं भूषणमपित्वमेवासित्वद्विरेकमधुषणादिकमपिनरोच
 तद्विति। ननु तव भूषणस्तु पावद्यो न तु जहमेवेतिचेतत्राह। त्वमसिममभवजलधिरत्नमिति। मत्संवधि
 तिभवजलधोलोकास्टिरूपसमुद्रे रत्नं अनध्येमाणिकयेत्वमेवासि-मध्यनायकमाणिरिव द्विरोभूषण
 मणिरिव वाञ्छतः सततं संदेवतत्रापीह समयेभवतीभोपितस्य जीवनस्य भूषणस्य वाञ्छुरोधिनीनं भेव
 तु जीवनानुरोधक त्रीभवतु वृद्धमुखकमलरसयानदानेन जीवन देहिनो वैत्वयेव प्रविशति। ततं आठि
 गनादिदाननसवौ गभूषणस्तु पाप्नाव-पश्चाद्वजलधिरत्नं भवेति-ततु सवेपिरिविराजमानमिति त्वमपिवि
 परोत्तरसंतथा भवेति भावः सूचितः। एव यथा वृद्धमणिकविभिवसितदर्थं मम हृथमतियत्नं तिष्ठति-सवदैत
 खयलवदेव तिष्ठतीतिभावः प्रयत्नतु यथा मत्तः कश्चनापरोद्यानभवेदिति। एवं सावधान त्वेति-कारणं कोपा
 मणिनो चित इत्याह। नीलनसिनाभमिति। हेतु निर्दानीं तव लोचतं नील न लिनाभमपि कोकनदस्तुपंचा

रथतिकोपेनारुकं जातमिति। तदस्यकोपेनतादृशलेनयुक्ते। यदिकुसुमद्वारबाणजनितोभावः अतु
रागरतेनरजितं करोषिचेत्युक्तं। एतेननेत्रयोः कोपधारणं नयुक्तं किंतु कुसुमद्वारबाणजनितोभावए
वधारणोयदितिसूचितं। उन्थवा। इहकुसुमद्वारबाणोभवत्यतोलहयवेद्येयुक्तः। इतिकथाहनबाणैनंभारयि
व्यामितिभासहीकृत्यतादृभावेनस्तथसिअनुरामयुक्तकरोषिउज्जरस्यसोत्यर्थः। एतदनुरूपेकोपेन
तथाकरणमनुचितमितिभावः। उन्थवा। उपराधिनमेनभारयिष्या मीतिकुसुमद्वारबाण भावेनकोपेन
पिभासलस्तीकृत्यत्तरंजयतितदकृष्णांभामेवरंजयसिकोपेनापिमयिदृष्टिकरणममानुरजमेवेत्येतद्वु
रूपमित्युक्तं। एतेनकोपेनापिमयिदृष्टिकुर्वितिसूचितं। किंच। इदृष्टिविद्यवचनश्रवणंनेष्टस्मितमुखो
दृष्टिचकारतितदप्रियः किमेतातिभूषणानिविष्यस्तानितातियथास्थानंभवितानिकुर्विद्याइस्फुरतिवि
तवकुचकुम्भयोरूपोरिमणिमंजरीमणीनोकातिछटाप्रसारेतासामंजरीवप्रातीतितथोक्तं। तादृशीस्फुरतु
तत्रस्फुरतीतवहृदयेद्वांस्तथतुतयाऽग्न्यायारेजितंभवत्विलयः। अन्यद्वा। रुद्रानामितवद्यनजघनमेत्तेल
ससनुमधुरंकुजतुः। प्रयोजनंमन्मथनिदेवांघोषयतुमन्मर्थज्ञांघोषयतुः। सुद्धार्थेसज्जीभवतेतितवां
मानिप्रतिवदतिभावः। एतेनकुम्भयोरूपोरिमंजरी। मजोपरिघतापतोकरवा। रुद्रानाउदीपकवादित्रिम
न्मथोराजातदाङ्गयायुद्धंकतव्यमितिसूचितं। उत्त्रान्यदपिव्यंजितमुच्यते(कुचकुम्भयोरूपोरिमणिमंजरी
रूपः सनस्वस्वरूपमेवेतत्रस्फुरलुतेनतवहृदयेद्वाप्यनुरक्तोभवत्विति। अग्रस्पष्टमेव। किंच। अन्यतम

॥६५॥

वैतिष्ठतुतवदार्सीनांयत्कार्यतदर्थमपि मामाज्ञापयेत्याह ॥ ॥ स्थलकमलगंजनमिति ॥ ॥ हेमसृणवा
 ३५।। णिमसृणामस्तेहावाणीयस्यावेदेतिसूचितं । किंतदित्याकोक्षायामाह । तबन्नरणद्वयं सरसंलसनं अलकंरा
 गोयस्मिन् तादृशकरवाणि । इदानीं पदपङ्गेत निक्षेपत्वं तितिदास्यात तत्कालव्यं अतः सेवकलेन मामे
 वापज्ञायतत्करणद्वितीयावः । चरणस्पत्रमात्रेण करसेवं धज्ञनितसातिकादिभावविभावानभानधर्माः स्वतए
 वनिवतिष्ठतदितिहृदयं । ऊप्रिमधर्ममाहविशेषणैः । स्थलकमलस्यगंजनेऽलकंकरचनावेतरं सेवेत स्थल
 गमनेतस्यगंजनेभवति । तथा द्वाभन्नदित्यर्थः । युनर्भमहृदयस्परं जनरंजकं संबधविशेषणवासाभ्यं तरेतयेत
 श्च । अतागवराते समयेपरमत्राप्राप्यतीतितत्करणोलं गेतरलसनिष्ठपिता । किंच । अन्यदपि किंचि
 त्याश्चयते । यो चकप्रार्थितमहतोदयं भवति । तत्रायुदारस्येत्याह । स्मरगरलखडनमिति । खंममद्वारशिव
 दपङ्गवदेहिदानं कुरु । कोहृष्टमहारं । परमहादत्वगुणसाहितां तेनपदपङ्गवस्तुदानोन्मुखवावत्वं सेव
 छुच्छाभवसेतदनुरोधं करोपितद्वेचितमितिभावः । किंच । पदपङ्गवस्तुमलकरस्यशोत्सुकः । उप्रप्रसर
 श्विवास्ति लंकमुखेन निषेद्यं करोपितद्वेचित । एतेन मानः शिशिलेजातदितिसूचितं । ननु किमेतावदन्नया
 चना कियतैतत्राहविशेषणैः । स्मरगरलखडनमिति । स्मरगरलस्यखडनकारकइदं सेवेतितथाप्राश्यते । ॥ ॥ ३६॥।।
 वंसतिदययायथा पद्मुचादिनामंत्रं पठित्वावेषमुक्तार्थं तेतथा नूपुरादिरणितसाहिततपफङ्गवेशिरसि
 घृत्वा एतद्विषमुक्तारणीयमितिभावः । किंच । ममद्वारसिमंडनसूपममीदमेवा । मंडेनार्थं पदपङ्गवदिरसिधा

यते तथा स्यापि पद्मवस्त्रं परेन धारणे न त्वदीयस्य मम परम सौम्यं भविष्यतीति भावः। शिरो मंडुनं तु सौभ
म्य द्योतकमिति तथाकं। अन्योपि हेतु धारणे। ज्वलतीति। मयि द्वारुण महन कदनानलः। ज्वलति स्वर्णं ज्वलन्
मां ज्वालयति। पद्मपद्मवोरसात् मकडिति तस्य धारणे तदनलशांतिभविष्यतीति भावः। किंच। बनमालः पद्म
वेनैव शांतिः। क्रियत इति। अताऽववना न लघोतकं कदन पद्ममुक्ते। अरुण इति पांडवापकला दारुणः सर्वं
तदापद्मवेन छाया भवती तिनेता पद्मांतिरुचिता। किंच। महन लभयात्तव पद्मारणं गतस्य मेतस्य लघुवच
य यारसाकर्तव्ये त्यपि सूचितं। अताऽवाग्रेव दति। हरुलतदुष्प्रियति विकारमिति। तेन उपरिहिते योविकार
संहरतु। तस्य हरणं तद्वाय येव भवती तितथा प्रार्थ्यते। एतेन परमदेव्यं सूचितं। एव दैनं द्वाचारुदील
तया को मत्तजाते तिगीतमुपसंहरति। इति च दुलचाढुपदुचास्तु रुखेरिणः। रसग्रतिबंधक
मानविवारकस्य गाधिका मध्यि कृत्य द्वचनं जातं तदिति। ताता बदित्यर्थः। इति प्रकारं कवा। तत्कात्तदांच
दुलं लावण्यमहितं सरसं चाढुप्रियं पदुसमर्थं अन्येन दृष्टितुं न चाक्यं चारुमनो हरं अवणं मात्रेण संबोधि
याणा स्वस्मिन्नासक्ति जनकं। एतेन तादृशवचना मृतप्रवेशनद्रवी मृतांतः करणदह प्राणेण द्रियाजाते
ति सूचितं। तादृशांतज्जयतीति संबंधः। तदेव युनः पझावतीरमणो योजयदेवकविस्तद्वारत्याभणिता।
अथवा यदिभाति सर्वदाचरणा विद्माश्रित्य तिष्ठतीति पझालक्ष्मी तद्वतीराधातस्यारमणः। यथेव त

न्मनोनुरजनेभवति। तथैव रमणकर्त्ता श्री कृष्णः सरावजयेदेव कविः तत्स्तुतिकरणे स्वयमेवतदत्तस्मि
 तो जातस्तदाविष्टो वातस्य याभारतो रसात्मिका वाणीतया भवति। एतेन साक्षात् श्री कृष्णैव तद्विजितं न
 तु जयदेवेन तिसूचिते। अन्यथा साक्षात् प्रभु विषये एवं निरुपणे जीवस्य काङ्क्षा कर्त्तिर निष्ठरूप पत्वात्। किंच
 जीवस्य ज्ञानेष्विवाणीकर्थं निः कर्तुम् समर्थी भवतीति। तादृशे भवति शांतं परमानन्दरूपः रसात्मकस्य अप्रभाव
 रीढग्रूपमेव परमानन्दजनकमिति सर्वमनवद्यो। अन्यथा रसात्मकनेव नस्याद्विभावः। उतः परमानन्दस्य
 क्षेपित इतरसंबंधगेधवत्वादनेन सहसंग नकरीत्या मीत्याग्रहवं तीप्रत्याह। परे हरति हि प्रणयिनि भयो
 त्यस्यैव विशेषणेच। कृतरातं कोभययेन तादृशमयि अन्यत्र गत इतिदां कोषपि हरत्यते तिभावः। यतो
 है सर्वदात्वतः सभयाऽबतिश्चामित्तो न्यत्र गमनसेभावनेव नेति सूचिते। विद्य। अन्यत्र गमनासेभये
 इन्यापिरंतुः प्रणयिनीलुकः तेनेषदपि तत्कोषेत्वमसि मजीवनमि त्युत्त्याजीवनान्यथावस्थासेभ
 वालुक तोगमनसेभवतीति सर्वशाश्वकानकर्तव्यति निरुपिते। वासनापिनरहशणीयेति किंयायां परी
 त्युपसर्गुकः। किंच। सर्वथादांकाभावेभुत्यामप्युपपतिभाह। ल्येति। घनौ स्लनो जघनेच यस्यास्ताह ॥६७॥
 इशात्वयात्माक्रोत्यात्मेभद्वित्तेऊरोत्वात्मेवात्मिस्तद्वित्तेभनस्तनजघनयात्वयाक्रोत्तं अतएव तस्मि
 नपरानवकामिनिसति अन्यप्रवेशावकाङ्क्षाभावयुक्तेसति वितनोरन्यः ममातरं न कोषि विश्वाति। यस्य

तनुस्तादृशः कोपिनविश्राति । विततुत्वात्स्यप्रेवेशः । उत्तरवसध्या जातः यत्रत्ववासस्त्रै वत्सेविष्यव
त्वं स्योक्तं । अतनुप्रेवेशोननन्त्कलपीडपिसूचिता । उत्तोहे प्रणथिनितद्धुक्तेमध्यित्कृतपरिरंभारमेवि
ष्येयतां विद्यहि । मयायरीरंभारपः कियतेलयापिविनयेन कियतमितिज्ञावः । सत्यम्बलेन्यरीरंभारम्
इतिविद्वापर्णमध्यिविष्येयतांविष्येहि इतिसंबद्धः । एवमुक्तेसमृकुटिवेषं संकुचन्नासापुंस्फुरदधर
दंशोत्तरलितवद्कुंद्धसद्रमभारसेष्माकुलसजितविद्वाचतांतवाणियथास्थानथाविद्वाकयतोप्र
त्याह । मुग्धइति ह मुग्धसुदौरिमभेतदैषयरमभनोहरभातीतिमायिनिर्देयं यथाभवतितथादंत
दंशं विद्यहि । यद्येवानीमनुकरणं कियतएवकरणचेदाकाशोत्तदातेषेवविष्येण । किंच । अन्यायपि
दावल्लिविष्येनिविडस्तनयीडनानिविष्येहि । अपराधिनः देयेदेउस्तानिक्रियताएव । एवंकरणयथा
तवकोपप्रचंडताभवतिसंबोधनं किच्चा । एवंकरणचेत् सतोषस्तदातानिविद्याय मुद्दमुद्दहः
प्राक्कहि । एवकोरणत्वमविष्येहिनान्यः कश्चेनेतिज्ञापित । तत्पुनः शीघ्रं कुरु । अन्यथात्वदीयमा
अन्यामोरथतीत्याह । नपंचबोधेति । एतेऊसवः पंचबाणाएव चंडालोभिष्ठः निर्देयकमकरण
चंडालत्वमुक्तेतस्यकाउदलनात्नप्रयाणतु । मागद्धतु । समायतोतितद्धरेनत्वदीयस्यप्राणानां
प्रयाणनोचितमितिज्ञावः । आङ्ग हीतिप्रयातीतियोरत्वमेवदेउकुरुनोनेचंडालोभारयतीतिप्रा

२६८।

प्राणः प्रथा तिवत्तनयुक्तमित्युक्तं प्रवत्ति । किंच । त्वदीशस्य त्वत्कृतदेउग्वेचितः न त्वन्यकृतपीडेर
 पिस्फचितं एवं प्रियवचनश्रवणोनकुटिलक्ष्मेगाङ्गवरं कृत्वावलोकयतीप्रत्याहु । शारिमुखीनि
 । चंद्रवत्तन्मुखवद्द्वारेन शारिमुखीतेसंबोधनकृतं हेत्तारिमुखीवेयं गुरावक्राभ्युक्तज
 नाः स्तरुणी जनाः तेषां मोहायकराराकूराद्यामाकालस्त्वावास पीभिजंगीभाति । त्वं शारिमुखी
 तवमुखवचं द्राघृतपानाय चरुं तीकालमुजंगीयं न तु क्षः । यथा भुजग्यादेऽमोहाप्रवत्तितथाकुरि
 लग्नाभ्यवाऽवलोकनेतस्त्रिनामपिनायिकाभावनिवृतिपूर्वकं नायकभावात्सत्त्वोत्तमिरुनाभावज
 नितात्म्यो माहोमुष्माजायते मुनस्तरुणस्थमतियुवजनमोहतिपेदनसूचिते । सामान्यतोयुवजनमो
 हस्यवक्तुप्रानुचितेत्वात्तथोक्तमितिभावः । तत्राप्यवलोकनमात्रेण मोहं स्तनोपिविनिष्टिततो मोहनिवृ
 त्युपायमाह । तदुदितं यद्यग्नं त्वं गाभावजनितविरहनिरूपतस्य भजनाय यन्नाप्रत्येकं
 तत्तद्रावस्त्वाणालदधरसीषु सुधेवस्त्रिमिद्धमंत्रः नान्युपायदृत्यर्थः । एतेन तासामपिभावनायां यदित
 त्युधासंबंधं तदातापक्षयात्याख्यावस्त्रिभवति नोचेन्मोहदेवाप्तिश्चित्तिर्हिमंदीयो मोहरत्नमंत्रेणवि
 नाक्षयनिवर्त्ततदुत्तिसमयोदयद्विष्टिजितं । अश्वा । अत्रभातीतिवर्तमानप्रयोगेणात्तस्मयेऽन्याव
 लोकनाभावात् युक्तजनपेदेन तादम्भमित्युक्ताः सर्वीजनादेयाः यद्यपिसर्वीनामेतदाकाशापिभनसि

॥६८॥

कल्पयोग्यातथापितासामाकांक्षाक्रेवमोहकृत्वासंपादयतीतिनतासांदोषः अग्रेमुनः तत्सुधैव
सिद्धमेत्रात् सुधास्तपत्वाज्जीवयति। साधुस्तपत्वात्सर्वविस्मारयति सर्वदास्त्रस्मिन्नेवत्त्वां
चजनयतीतिभावः। एवमष्टुतेरेप्रार्थयति। व्ययतीति हेतवित्वमपिदुःखेनातिक्षमाजातीतित
शासेबोधनं। अतइदं वृथामौनं निराकरणमवचनमाव्यययतिउभयोः पीडाजनकत्वादनुचित
मितिभावः। हेतरुणि। तास्त्वयजनितमधुरालापलावण्यवैद्यग्न्यप्रागल्यादिरमणीयोत्तमधुराला
यैः पञ्चमं कोकिलस्वरं प्रपञ्चय। विस्तारय। दृष्टिसिद्धतापं विनोदयदूरोकुरमुहुरवलोकनार्थेव
हुच्चितं। प्रतिक्षणं विलक्षणमावैवविलोकनाद्वदुलं
हुसुमुखिदोभनं मुखं यस्यास्तादशिमयिविमुखीभावं तावद्विमुच। ताचादितियावन्ममसुधादानेन
जीवनं संपादयसि। इदानीमौषधार्थमागतं मानमुच्यागमाकुरां हेमुघेऽतिवायस्त्रिग्न्येहेतवयि
यः स्त्रं उपस्थितः अत्येते पीडिक्यज्ञापनायस्येयपदां अतः परमपित्रेत् मामुपेशसेतदाण्डिय
पीडाविचाराभावात्प्रियत्वनिवृत्यामुग्धैव मूढैवेतज्ञापनायतथासेबोधनं। नमुचसित्रेत्परम
सोदर्यसुभागैवैत्यपिजापितं। एतावदुक्ते स्मितयुक्तमानैनदृष्टमिति तन्मुखमेवकामस्तपत्वेन
वर्णयति। बंधूकद्युतिबोधवद्विति। हुकुंदाभद्रं तिस्मैहस्तपत्वात्कामस्तपत्वेन वर्णयेन वमुख

कामरूपमेवेत्यत्रेहेतुमाह। सतु पुष्प्यायुधस्तान्यपि पंचेवेतिगणयतिअयं तेऽद्यो बंधकद्युतिवांघ
 व इत्येकमायुधं। इदानीस्तिग्न्धः गंडोयिमधुकष्ठविरितिद्वितीयो। स्तिग्न्धत्वेन पांडुत्वनिवृत्तिः सूक्ष्मा
 ता। लोचनमायेनीलनछिनश्रीमोचनं जातमिति तृतीयो। पूर्वं तु कोकनदतुत्यत्वमुक्तं सांप्रतंत
 श्विद्यासवीषित्वस्वभावं ध्रात्यानीतिसूचिते। पूर्वविहरहतयेनाधेरेत्रोपजनितायां डनास्थितातश्चि
 वृत्तिः बंधूकद्युतिकथने नोक्ता। गंडेष्टसतास्थिता सोऽधूनास्तिग्न्धः मधुकष्ठविश्वोक्तुँ। लोचनमायि
 पूर्वं कोकनदरूपं धारयतीत्युक्तं सांप्रतं नीलनछिनश्रीमोचनमिति स्वभाविकस्थितिरुक्ता। चकास्तो
 तिक्रियासर्वत्रयोज्या। किंच। नासाचतिलप्रसन्नपदवीमन्वेतीतितुरीयै एतेन नासायाजुषिसुर
 णादिधर्माभावात्समतानिरूपिता (कुंदाभद्रेतीतिपंचमं)। इति हेतोः पंचबाणः कामः त्वन्मुखसेवत
 इतिस्फुटं। एतेनैतत्रिखिलद्वौभाद्वासोपिमुग्धोऽनुत्वाऽन्वेनतिष्ठतीतिज्ञापितं। अतएव त्वन्मुखसेव
 वयाविश्वमन्त्रयं सर्वेजनस्तुपि जयते लन्मुखदशननसर्वासां पुंजावस्यजात्त्वात्कामातिजातेति ॥ १६८॥
 भावः सर्वीनामयेवं भावस्तदा मांजयतीतिकिमाश्चयै। त्वांजेतुं न द्रान्को तीत्याश्चयै। अतएव
 सेवांकरोति किंच। सतु पुष्प्यायुधस्तान्यपि पंचेवेति मांजेतुं न द्रान्तश्चापि जयतितत्प्रापय
 त्वन्मुखसेवयेवेति प्रायः पदमुक्तं। एवं मुखेसकामत्वं द्योतितं। चेतुति संबोधनं पूर्वविश्वमस्मार

कत्वेनपरिहासकश्चने। इदानीं सकामत्वेन सकलां गणिखभावानुसूयधर्माणि जातानि तितथावर्णं
गति। दशाविति। हेतन्निपृथ्वी गतात्वं विबुद्धयौ वनं विबुधानां संबंधयौ वनं बहसीति आश्रयं पृथिव्यां
तदसंभवात्। अथ च विबुधः रसम्मार्गो त्वं निविलधर्मज्ञातारः तत्संबंधयौ वनं रसशार्ङ्गेया निलक्ष
णान्युक्तानि तन्मिस्विलक्षण्युक्तं यद्यौ वनं तद्वहसीति निरूपित। तानिलक्षणान्याह। दश्वीतव
भद्रेन रसजिता लहौदेन उलसे भद्रालसे स्तः। वदन इदुभूमत्यास्पदे। इदं दोर्मति। अयमिदुर्वेति च
दनैयाद्रदुभूमतिस्तस्याज्ञास्पदं स्थानं वदना मिंदुभूममेव जनयतीति भावः। गतिश्वत च जनस्य वाव
करय मनोर प्रयतीति। विलासगमनं सूचिते। तवो रुद्धयं च विद्युरं भविष्युतारं भायेन तादृशं। एते
न रसात्मकत्वं सौदर्येर तिसुखदायकत्वं च योतिते। रतिश्वत वकलावती विविध बंधक लायुक्तात्व
भ्रुवौ च रुचिरा त्रिप्रेया लेखवात् द्रूप इव। एतेन सर्वे रसात्मकत्वं रसो हीप कंचेति निरूपितं। मानविवृते
रसात्मकधर्मीः प्रकट इति जाता इति भावः। किंच। अतश्छिष्टार्थत्वादश्रयं निरूपयति। तथा हि पृथिव्यं गता
विबुधयौ वनं देव संबंधयौ वनं वहसित्याहो ज्ञाश्रयं। तत्राह। दश्वीतव भद्रालसे। भद्रालसा
नाम्नो काचिदप्सरो विद्वेष। तथा इदुभूमतीनाम्नी च काचिद्दैवागना। तथा मनोर प्राप्तिकाचिन से
वरं भाष्रप्रसिद्धा। रतिरक्तकामस्य बधूः चित्रलेखतु प्रसिद्धै वैति। एतैनैतादिव्यांगनाः मूर्येण सगव

स्तानुपिणैकैकेनैवागेन जिताइति वा तिशाय सौंदर्य द्योतितं। तादृशीत्वं मम प्रिये तिस्त्रस्य धन्यत्वं
मूचितं। एवं प्रसन्नतया रसाविभाविज्ञते तदतेरेकुञ्जोतेरेण काव्यि सरबोष्ठिल्लार्थीयठितवतो लाह
प्रीतिं वद्विती हे सरब्यः हरि: मर्वदुःखहर्तविः युष्माकमपि प्रीतिं तनुतीद्रष्टकरोत्वित्यर्थः। तत्किमित्यका
क्षायामाह। कुवलयापीडुनति। यः कुवलयापीडुनगजेन साद्विसेषेदगान्सगतवान्। यथासिंधुनासिंधु
रुद्धेवितः संगठेति तथा संगतवानित्यर्थः। कथं भूतेन नेन। राधापीनययोधरयोः स्मरणकुलं
भौयस्य तादृशोनरातेन तत्पयोधरस्मरणेनैव तत्र संभेदं कृतवानि तिस्त्रचितं। तेन संभेदनयस्मिन्
दरोत्सवीजानिक साहिक फावेन स्विद्यति सतिपुनः। क्षणं मीलति सति ज्ञानावस्थां प्रात्पवत्तिस
ति एतेन राधा विषयिणी श्रीकृष्ण प्रीतिरेबस्तु तिस्त्रचितं। यथा ज्ञाप्रदवस्थायां सिसः द्वे निषिद्धि
त्योद्विपेयेन तादृशो सति जितं जितमिति कं सस्य व्याप्तो हकोलाहलो भूत कुवलयापीडुनते जित जि
तमिति कोलाहलः। कं सस्य व्याप्तो हकारको जात इति ज्ञावः। तादृशो हरि धुनापिदुष्टनिवारण नष्टकं
रोत्विति व्यंजितं। किंवा न्यदपि किंचित्सुचयति। तथाहि। कुवलयवत् ज्ञापीडुज्ञासमंतात्पीडुनं
यस्य उथवात द्वयदापीडुतेन साद्वियथागजेन कुवलयस्यापीडुनं किंचित्तेतथाकलेखय
तादृशोनराधापीनपयोधरस्त्वपेण स्मरणकर्त्त्रिपुर्वानुभूतस्येत्यर्थः। तादृशोनकुभन्त्वं कुच

कुम्भे नरणरति संगोरे संभेदवा न्सू गतवान् । पुनः संभेदक्षणो स्थितिसतिरसाविभावे न संभेदयुक्ते
सतिक्षणं पुनः ध्यानदशायानेत्र निमीलति सतिअथानं तरं श्लिसः द्विपोयन विहारण्जे द्रिवलो
लोकृतवति सति तत्कृष्णालं सम्ब्रामाकवेन तद्रपस्यव्यामोहको लोहलोभूत । तेलो हृताइ स्थापा
ह । जितं जितमिति अलं अलमिति ॥ तेन कामो जितः सन मृच्छित जात इति भावः । नाहृणाहीरः वः संस
जनानां श्रीतिं तनुतां ताह प्रसानुभवन परम संतोष करोति तिस्त्रामिनी संगम क्षितायाः कामजय स्वच
प्रस्थावना कृता ॥ ॥ द्रिति श्रीगीतगोविद्यीकायां गृदार्थैरितिकायां मुग्ध माधवो नामद्वाम स
गीः ॥ १०॥ । श्रीमत्प्राणप्रियाप्रसोद्जतेन वीनमैव सौदर्यं जातमिति मुग्धत्वं तद्भीष्यते रपित
त्यासादेन सौंदर्याति द्राघीति ज्ञापक माधवपदं । अथ समानानं तरं क्रीडोपक्रमं सरवो प्रस्ताव
यतीति निरूपिता । सुचिरमिति मुचिरं बहुकालयर्थं तं ऊनयेन मृगाश्चां ऊन्यं संगतां कथाच
किं तं न यनो । सहजसुभगत्वेन वाताह द्वाँ । श्रीणविलाकृतः वेषः रत्युपरयोगिभावात्मकस
कलं भृषणादिष्टं गोरो येन ताह द्वाके द्रवे उति भूदुलसूक्ष्मवरोध्यी यां तगति के द्राकृत सौंदर्यं द्यो
तनार्थं केऽशवपदं । ताह द्वाकृज शार्यां गतवति सति । द्रहापि हृष्टि मोषे प्रदोषे मुकुरति रचिताः सुचि
राः मनोहराः प्रियस्य प्रियभावुकाः भृषाय याताह द्वाँ । पुनः निरबसादामतः कालुप्यरहिताता
द्वाँ राघो जगद । तदेव गीतेन वरण्यं ती । मुग्धे मधुमथन मनुगत मनुसरराधिक इति । हमुग्ध

परममनोहरमधुमथनं मधुनामदोनवगेऽप्तिरणमथनं करोति । ऊश्वामधुः प्रतिपक्षः

॥७६॥ कामः तं मञ्चातीतकामजयोद्यतमित्यर्थः । ऊश्वावा विनिधमृष्टषणमृष्टिलेननवोधुसदनेक
चित्रकुसुमशोभाद्रोगितं बसंतं खद्रोभयातिरक्षरोतीतितथा । तादृशं मधुमथनं हेराधिकेत्
मनुसर । समधुमथनत्प्रपिराधिकातदाराघनयोग्यारसस्त्येत्यर्थः । कथंमृतं संप्रतिरदानं
तवप्रसादानं तरमंजुलेऽतिरमणीयेवं जुलसीमनिवैतसमाग्रज्ञोऽकुजेतत्रकेस्त्रियनं
ऊनुयातं प्रासंताद्राज्ञात्वात्वमप्यनुसरः । ऊश्वामभिसारसमयदृति । ननुखं किमेवं प्रेरय
सितत्राह । विरचितचादुवचनरचनमिति । विरचिताचादुवचनरचनायेत् पूर्वत्वामेववहुधो
क्तवानगच्छन्तुनः । माप्रत्यपिदैन्येनोत्काशतडिति । पुनः कीदृशं तवच्चरणेरचितप्रणिपातार्
वप्रणिपातं कृत्वासंप्रतिवंजुलकुजेगतमितिसंकेतस्थलं पूर्वानुभृतमृवैतं एवं संकेतस्थ
लं सूचयित्वातर्थं गमनार्थमुद्दीपयतीत्याह । धनजघनेति हेघनजघनस्तनभारभेर । निविडजघ
नस्तनभारभेरतोतितथादरः द्रुष्टनमथरः यश्चारणयोविहारः विकासगमनं तत्तुपेहि । संकेतार्थविला ॥७७॥
सगमनकुवितिभावः तत्तद्राज्ञाविलासगमनेनमुखरितः मणिभंजीरोयस्मिन्नेवयथास्यातथा
मरालानानिकारन्यकारं विद्यहि पूर्वगतोमथं रत्वं विलासगमनार्थी । तत्र च दरत्वं शीघ्रगमनार्थं भणिम

जीररणितार्थ्योक्तेमंजीराणामपिमुखरितदूरोदेवद्वाणप्रियागमनज्ञायनार्थीतक्षुवणेततदुर्क्षग
तरलस्यतत्सुक्लारार्थ्यकपुराकारार्थ्यवाक्तं। किंच। मरालानांवाद्वैतिमध्युरः गमनमपितशा। वद्वमनमंजी
राणांक्वाणितेनतस्यमेवकुजिताभविष्यतीतिभावः। किंच। इदानीप्रियस्तवमंजीरानुकारत्वेनमराल
कृजनंशृष्टवन् तदागमनंप्रतीक्षतेतद्वमनेसाक्षान्मंजीरणितश्रवणेतत्कृजनंकर्णकिटभीविष्यतीतिते
बोन्यक्वारोजाताएवेतिभावः। किंच। मंथरतायाः दरत्वमुक्तेनमरालीकराचित्सहजमेधरगमनेपिप्रियं
दक्षातदुक्तंठयासत्वरंगच्छतितशात्वयापिकर्तव्यमिति सूचितं। किंच। अकस्मादाकाशावाणीखदां
छितंसूचिकाभवतिचेत्सामंगलरूपेतितांददीयन्ति। एतापिति। रमणीयतरुञ्जतिद्वयेनमनोहरंतरु
णीजनानांमोहनंमधुरियोः कामजेतुः रावंविविष्टबंधादिकलाबोधनकंवर्मपिरिहसारेस्तंचत्वश्चिपि
दानोमर्यंतवसमयः इतिकुसुमवारासनस्यथद्वासनंतस्यवंदितिप्रस्तावेकपिकनिके रावंभजवित्तंत
त्रघोहि। अन्यचित्ततांत्यज। पिकनिकेरोधलक्ष्मितिदिमोवकामाङ्गांश्रावयतियन्तर्णगतात्मुखव
चनामेवेपातव्यमिति। किंच। कुसुमवारामस्यतीतिकुसुमवारासनइतियुद्धार्थसंज्ञीकृतघनुर्देऽका
माउक्तितदाङ्गापियुद्धार्थमेवाकारणसूचयति। तेनतदर्थप्रयाणाद्यवस्यतादद्वावाणीमंगलस्या
भवतीतिराकुनंयोतितं। किंच। युद्धार्थमाकारणेष्वरस्यगमनविलबोपिनोचितइत्यपिज्ञापयति। किंच।

अन्योपिदेश्यतीत्याह। अनिलतरलेति। इदं लतानिकुरबं अनिलतरलकिसलयनिकरस्त्रपेणकरेण
 गतिं प्रतिप्रियसमीपगमनं प्रतिप्रेषणभिवकरोति। हेकरभोस्तस्माद्विलंबं मंचा। अनिलनकृता
 किसलयानां त्रूपत्वागमनविलंबाभावायभिवप्रेरयतीत्युक्ते। करभोवितिसुद्धसामध्यधा
 वितमलेविलंबोनोवितइतिभावः। एतस्मिन्नंतेरकुचस्कुरणजातमितितद्वावद्विति। स्फुरित
 मिति। अन्योक्तिश्च तु खकोयप्रभं गलमवप्रमाणं कुरु अधुनैव स्कुरितमित्युत्यानिदित्वाति। असु
 मिति। अमुमेवकुचकुजंपृष्ठकीदृशं मनोहरहारावविमलजलधारापततितत्रतजलभरणाय
 कुभेउन्मुखः क्रियते। तथा हारजलधाराभिमुखो यमपीतिसूचिते। ननु किंष्ट्यामीत्यतज्ञाहास्त
 रेतमिति। त्वयायस्कुरितं तदनंतरं गवद्वादेव स्कुरितं किलन्यथेतिप्रभः क्रियतां। अस्माकं तु किंच
 यः तद्वद्वादेव स्कुरितं तदनंगतरं गवद्वादेव स्कुरितमिति। तत्र हेतुः सूचितहरीपरेरभमिति। सूचित
 हरीपरेरभोयेन तादृशं। क्रियविवाधयेन्वा। कुचस्कुरणं प्रियापरिरंजसूचके। परिरभः कामवद्वाद
 वेभवतीतिस्कुरणमयितद्वद्वादेवेतिनिष्ठियोः स्माकं लमयिमनसिनिष्ठयं कुवितिभावः। किंच
 विमलजलधारासाहित्यकथेन रतिसामधिकः प्रियकृतः परिरभः सूच्यते। ननु खकृत इति। यत
 उच्चितः पाते धाराभवति हारस्योच्चतः पातः कुचकुभोपरितिसमयाववभवति। अन्यथापा

श्रेष्ठसमते विद्युति। गावं सति प्रियचूक्षः स्थित एव हारः सूचित सर्तरै वकुच कुच कुमोपरितथा सेम
वाद्। एतन रति समये प्रियद्यन धया रोपा न माद्वि मलहा रुजल धरा इग्निता। तनु खंकुच कुच कुमेह
झात द्रसभरणा य ची द्विंग गठेति भावः। गावं कुच स्फुरेण न तद्रावेन तद्वर्म इग्नापक सरवी ववन श्रवण वच
तद्वै दृष्ट्यै न च सरसा कृत दृष्ट्या तं सलज्जक स्मिता मृत धारा मनो हरयथा स्यात थाव लोक यंती प्र
स्याह ऊधिगति मिति। अखिलमार्विभिरस्माभिरधिगतं ज्ञाते। ऊधवा ऊधिगतं समतं कलं प्राप्तं
ग्राताव द्वास्माकं प्रयोग्य तं यत्वं मवं वित्तो कथसि। ननु किंतत त्राह। इदं तव बपुः। अत्यंत मनिव
चनोयत्वेन रति रण सजं रति रणार्थं द्यनुः। शारक ववचादि संपन्नं तद्वनुकूरं जात मित्यर्थः। ऊतः परं
णार्थं तव चंडत्वं मेवो वित मिति चेति तिसेवो धनं। यत एवं वपु जति मतः रसितः रशनार्वा एव उदियो
यस्मिन्नेव यथा तथा ज्ञाति सरसं मुखं गठृदानीं लज्जादौ यज्ञावद्यो तिकेति जलज्जमित्युक्ते
सरस मिति रति स मरवी सूस स्फीडत मित्यर्थः। किंच। वयं सरव्यः त्वदीया। वेति जलसकावात्सा
नकं तव्येति भावः। नहि स्वचरणे रणे युरुपाया क्षयो लज्जाकर्तुं योग्या भवति। तेत्रापि रणो यत स्यवरस
सरव्यानहित कारिणी प्रेत्युत डिमं वाद यित्वा युद्धार्थं गतव्यमिति। तथा रशनार्वा उदियेति मं वाद यित्वा
लज्जायत्का त्वमव्यक्षित रति ज्ञावः। किंच। इदानीं प्रियस्तवन्मार्गं प्रतीक्ष्य माणः त्वद्यानेकं परस्ति ए

तोतिनिजागमनंदूरादेवज्ञापयेत्याहास्मरद्वैरेति। कामद्वारवत्सुभग्नानखायस्येति किं श्रुकाभवं
॥७३॥ नरवानां ज्ञापितंतादृशानकेरणसरवीमवलं व्यसदीलंयथास्यातथाचक्ततोवलयकृणितेर्ही
बबोधय। ध्यानावस्थां त्याजयित्वा स्वाभिमुखंकरुपश्चान्निजगतिशीलनिजागमनस्यशीलं विला
सस्तुयस्वज्ञावं ज्ञापय युद्धार्थमियाज्ञागतं व्ययापिसजीभूयतमिति। अथवा केरणसरवीमवलं व्येति
कथततसरवीमं प्रकृत्यमुदातयात्मचेलतिव्यज्यतेऽवं गतास्मरद्वारसुभग्नरेवेनतत्परेण
त्यर्थः। प्रथमं ध्यानास्थितमवबोधयततोनिजगतिशीलमवबोधया युद्धार्थमिगतमिति। किंच।
हीरपदेनेदमपिधन्यतेहरीः सिंहः यथापूर्वमुसः केनचिप्रहोरेकृतेउद्धृतनिजगतिशीलं पराक्रमं
प्रकटयतितथात्वत्ररवप्रस्तरणप्रबुद्धः खगतिशीलं पराक्रमं प्रकटयिष्यतिनोच्छानावस्थेवस्या
स्थीतिभावः। किंच। लोकपिमृगयाशीलः कंचनाछादकमृगोकृत्यसिंहप्रहरतितथासरवीमवलं
व्येतिउत्तं। एवं प्रोत्साहकरणनाभिसरणो धाताजातेतिगीतमुपसेहरतो श्रीजयेदेवेति। इदं श्रीज
येदेवप्रणितं हरौ विनिहित मनसांकेठतटीमधितष्टुतु। अविरामं सततं कीदृशं तद्। अधरीकृतहा
रमिति। अधरीकृतो हारौ यनतादृशां प्रणितस्य परमाज्जलत्वान्मुक्ताहारो व्यद्यरिकृतद्विभावः। अ
वा। भणितस्य कठस्थानस्थित्वलामुक्ताहारस्यततोऽधः स्थितत्वाद्याधरीकृतहारमित्युक्तं। कंठतयि

॥७३॥

मधिनिष्ठतीत्युत्तयाकंठमालेवद्वोभाजनकत्वंसूचितं। एतेनभावोत्पादकत्वेनबाध्याभ्यन्तेऽशोका
निरूपितञ्जातोपहरस्याधरत्वमुक्ते। तस्योतःशोभाजनकत्वाभावात् अनश्वा। अधरीकृतंश्री
कृष्णधरवरूपोकृतंहरमनोहरस्यस्यात्ताहृष्टां। एतेनसाक्षात् दधरामृताख्यादानुभावकमितिसू
चितं। अतएवोदासिताः बामाः प्रतिकृलाः कद्येविथेनांगत्पानमात्रेण सर्वेविमुक्ततरीनिवृत्ताः
तु उवाचाभवं तीति भ्रमः। सुदीरपस्तेभणेतस्यखरपानुभावकत्वात्पुष्टिभावविभविकत्वेनवामज्ञ
प्यधरीकृताः। तासो प्राकृतविषयताहृष्टास्यालौकिकत्वादित्यर्थः। किंचाएतदधिकारणोहरि
विनहितमनस्तुक्ताः तेषांकेठतटीभधितिष्ठतितृस्यज्ञावेनसर्वदायानमुक्ते। क्वचिद्गुपासितरा
ममितिपाठः तदातस्तद्वावेभवतीतिज्ञापिते। एतस्मिन्नंतरे प्रियनिकयदन्याकाचनसर्वीसमाग
ता॥। तदातां प्रतिसकिकरोतितिपृष्ठतीञ्जनिसारोद्यतोतांवदति। सामांद्रह्यतीतिहेप्रियेसएवंवि
तयन्वर्तते। तत्त्विमित्याकांहायांतद्वर्णयति। सामांद्रह्यत्यनुरोगणावलोकयिष्यति। ततः स्मरकथां
पूर्वनुभूतांस्मृत्वाऽनुवदव्यति। ततः प्रत्यंगं ऊळिङ्गनैरादरस्तेहपूर्वकस्वयंकृतेष्वद्ग्रीतियास्यतितात
तौरस्यतेरमणंकरिष्यति। समागत्येतिसम्यगागमनंकृत्वात्त्वेपरमस्तेहेन स्वतंजागमनंनतु ब
लादिसूचितां एवेचिंताकुलाः ससंकत्यात्मकभावनयापुनस्त्वामेवपश्यति। ततो वेपते जाहम्य

राधीतिकिंवाचोदृष्टीतेभ्यात्कंपते। ततः प्रीतिपूर्वमालिङ्गनेपुलकयतिस्वात्मानं त्वांचरोमांच
युक्तकरोति। सतत्जानं दति आनंदं प्राप्नोति ततः प्रियतिइतिश्च मणे दं प्रकटीकरोति अथ वारदांतो जाति इति त
शक्ते। एवं तातो जाते जाग्रत् साभवतीति प्रस्तुद्युक्ति। तवादृतैगता किमिति ज्ञात्वा त्वां गर्ही तु प्रस्तुद्युक्तमनंक
रोति। तदा पुनरलोभेष्मूर्खति। एवं स्थिरमतः पुजे निकुञ्जे तव प्रियज्ञस्तद्विसरवीकथितवती। एवं प्रियाव
स्याश्रवणे अभिसरणे। तु कुलांत संभवेन च व्याकुलाभालोक्य विच्छम सर्वोपुनस्तोऽप्रतिवदति। अस्या
रिति हेसस्विभ्युभिसि साराहुकरणा भावेषि विष्वव्यवहतः निकंजायः यस्मिन्नतादृशोभागेसुदृशां गृह्यं गृह्यं
तमेवालिंगतितत्त्वपदार्थस्यीमूर्खयतत्रनिष्ठतीतिभ्रावः। एतनेतद्भ्रावेभ्यकुलतानकर्तव्याकिं तु तस्या
गमनमेवकर्तव्यमिति मूर्खितं। एवं त्वराशां हेनुं वदति। कीदृशीनां मुहूर्णां धूर्तीनामस्मिसारसाहसमृता
मिति। कामिनां संबधिन्यामि सारेसाहसंविभ्रेतीति तेतु स्थणमात्रविलंबे अन्यत्रगठंतीतिमयाकथं वि
दपि तस्मिन्समये तत्र गंतव्यमेवति महसाहसं। सत्वरहृदामितिपोषस्फुटमेव एतेन यथातास्तादृशामि
सारेन पश्यादिकं नविचारयति तथा त्वया पिनविचारणीयमिति भ्रावः। अभिसारालंकरणं तु ध्वाते
नेव क्रियेत इति तदेवनि रूपयति। अभिसारेन त्रयारुजननिषिष्यते। उज्ज्वलतो गोपनार्थं। तत्स्थानेत्रे
जननरूपश्यामस्वात्मानमेवन्यास्तिष्यतरपुनः श्रवणयोस्तापि छगुछावलीक्रियते। ताटकेद्युतिसंवरण

॥७४॥

र्थत्रापिस्वयमेवतथा। मूँहि मुक्ता प्रसाराद्य छहनार्थश्यामसरोजस्त्रियतेतत्रापिस्वयमेव
भवति। उदः सानरणाहि चाकचक्षयावरणाय कुचयोः कस्त्रिकापत्रकस्त्रपंस्वयमेवतथा। अतः परमं ग
दीत्यस्त्रिश्चातदाछादकलेननीलनिवोलवद्धारुस्वयमेवावणातीतिविवेषणेवोक्तोऽइत्युधूतिवि
षये अन्याभिसारिकाणां व्यवस्थोक्ता। तब प्रियस्त्रत्वन्मार्गमवलोकयन् प्रतिमार्गतिष्ठतीतिध्वात
वभीलरुपः सएवतस्यानीयोभविष्यतीतिप्रत्यंगमालिङ्गनकथनेनसञ्चिते। किंच। अभिकरणाय यम
लदुचितः सर्वोपिवेषः कृतावेतिताद्यवेषवतीह द्वासरवीवदति। इत्तो अभिसारेसुहशामस्थोर्निल्लि
परं जननमित्युक्तप्रकारेण यथाध्वांतमेव प्रत्यंगमालिङ्गति। तथाभवत्याजयवेषः ध्वांतम्भमेवोत्पाद्य
तिननुवेषबुद्धिमितिवेषसौंदर्यप्रोत्साहनायदृश्टेतनान्यापेदेशानवाध्वांतनीलनिवोलचाहसुहशामि
तिउक्तवतीएतेनात्यतरमणीयतरोयवेषोजातइतिनिर्जयेनगंतव्यमितिज्ञापिते। अतः परं यदिवेषोनभ
वेत्तदापिगमनेतवनकाञ्चित्तेत्याह। काञ्चीरिति। काञ्चीरिकुमंतद्वज्जोरपीतंवपुर्यासोतादृशीना
मभिसारिकाणां रुचिमंजरीभिः अभितः कांति छटाभिः आवद्वारेवायस्मिन् तादृशां। साकांतिरेखा
कारेण गमनेतवनकाञ्चित्तेत्याह। पुनः कीदृशां। तमालदहूवहलैकृत्यावानीलतमं ज्ञायेनगां
एतत्तमः तासांयत्येमस्त्रपंहेमतस्यनिकषस्य उपलतां निकषपाषाणभावं तनोतिविस्तारयति। यथा

निकषोपलेसुवर्णविर्णपरिक्षार्थं सुवर्णस्येरेखा क्रियत तथाद्वाप्ता प्राप्तो तीतिभावः ॥ एवं कनकगोरकोति
 स्तवाप्यभिसौरतासां कांतिस्तथाप्तमम्बवोद्यादयिष्यतीतिसुखेनभयं त्यक्तागतव्यमितिसूचितं किंच ॥ त
 थासाहेसेनगमेनप्रम्भः परिक्षापिभवतिताद्वाप्रेमव्यतिरेकणेवं गमनासंभवात् ॥ अतएव प्रेमहेमेत्यु
 एवं सरवीवचनानिष्ठं वंतीति निकुञ्ज निलयद्वारपर्यंतं गत्वा प्रियं दृश्यतीत्याह ॥ हारावलीमु
 क्ताहारः तरलं कांचनस्यकोचिदाम्ब्रं जीरकं कणेचाते वां मणिद्युतिभिः दीपितस्य निकुञ्ज निलयस्य द्वारे
 रिनिरोश्य व्रीडावतीजाता तादृशीं सरवीं राघ्यां प्रियां इयं सहवरी इति वश्यमाणमुवाच ॥ अत्र सरवीपदेन त
 दानीं सरव्या सहसरव्यां गीकोरेण ईषद्वृज्ञास्मितसाहितातो वीश्यमाणा स्थितेति ज्ञापिते ॥ अतएव तथापिस
 वीमित्युक्ते ॥ तदेव गीतेन वर्णयिति ॥ ॥ वराडीरागम भरताले ॥ मंजुतरकुञ्जललकेति ज्ञायने ॥ प्रविश्य राघ्यमा
 ध्वसमीपमिहेति ॥ किल सरतिरभसहसितवदने ॥ झः ॥ हे राघ्य माधवेति उपस्थितवसंतोत्सवस्तुपत्वेनोद्दु
 दुरसामकल्पत्वं चितं ॥ तादृशस्य समोयं प्रविश्य हेरतिरभसहसितवदने इह मंजुतरकुञ्जललकेति काण
 शमिवरचित त्वामंजुतरलमुक्तं ॥ तादृशेयद्वायने विलसविलासप्राप्नुहि ॥ इयद्वद्वधितदागमनमेव प्रतीक्ष
 माणस्थितमितितस्कलं कुवितिभावः ॥ इहानीकेति ज्ञायनस्य मंजुतरलमेव विद्वाद्यति ॥ नवलमदिति ॥ ॥ १७५ ॥
 नवानिलसंतिउद्धमनेन द्वाप्तमानानि अस्त्रोदिके दलानितेषां यद्युपनविविधरचनयात शात्रास्थापनं तेन